

החברה החרדית והאקדמיה הישראלית: בחינה מחודשת של עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים

נטע ברק-קורן*

תקציר

רשימה זו מבצעת הערכה ביקורתית של התשתית העובדתית המרכזית בבסיס החלטת המועצה להשכלה גבוהה על קיום הפרדה על בסיס מין בלימודים אקדמיים. בחינה זו מבוססת על ניתוח חוזר של נתוני הסקר שאספה המל"ג על מנת לגבש את עמדתה (להלן: מחקר המל"ג) וכן על בסיס סקר חדש שממצאיו מוצגים לראשונה כאן. ממצאי הבחינה, בתמצית, הינם כי מחקר המל"ג—שטען כי כ-80% מהחרדים אינם מוכנים ללמוד באקדמיה במסגרות מעורבות—לוקה בפגמים מתודולוגיים קשים, היורדים לשורש המתודולוגיה בה הוכן הסקר, כולל ניסוחה של השאלה המרכזית, ונוגעים גם לניתוח הנתונים, פרשנותם והמסקנות שהוסקו על בסיסם. זאת ועוד, בחינה מעמיקה של ממצאיו הגולמיים של הסקר מעלה כי הוא מכיל סתירות פנימיות ונתונים המערערים באופן כבד על המסקנות שהוסקו ממנו. המשמעויות מרחיקות הלכת של הביקורת מודגמות באמצעות סקר חליפי שבוצע בתחילת שנת 2018 ובחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים באופן ניטרלי ונטול הליקויים האנליטיים והמתודולוגיים שהתעוררו במחקר המל"ג. סקר זה בחן לראשונה את העמדות כלפי הפרדה מגדרית באופן ישיר ותוך הפרדה בין שלושה מישורים השונים זה מזה, אנליטית ומעשית: מישור המרצות/ים, מישור הסטודנטיות/ים בכיתה, ומישור הקמפוס בכללותו. הממצאים המתקבלים מבחינה זו שונים בתכלית מאלה שהוצגו במחקר המל"ג, אך עולים בקנה אחד עם ממצאים שהוצגו והוסתרו באותו מחקר ונדונים לראשונה ברשימה זו. בתמצית, 44% מהחרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים הגדירו את מגדר הסטודנטים לכיתה כשיקול מרכזי עבורם, 23% בלבד הגדירו את ההפרדה המגדרית בקמפוס בכללותו כמשמעותית, ורק 16% הגדירו את מגדר המרצה כשיקול מרכזי. המסקנה העולה במקובץ משני מהלכי הרשימה היא כי אבן הראשה של התשתית העובדתית עליה נסמכה המל"ג בהחלטה על הפרדה מגדרית באקדמיה אינה יכולה לעמוד. ממצאים אלה הינם בעלי השלכות מרחיקות לכת עבור העתירות הנידונות בימים אלה בבג"ץ ומצביעים על צורך בחשיבה מחודשת על התוכנית הרב-שנתית לשילוב סטודנטים חרדים באקדמיה. באופן כללי יותר, הממצאים מצביעים על צורך ביצירת פרקטיקות סדורות לגיבוש תשתית עובדתית מהימנה להחלטות מנהליות, בפרט כאשר ההחלטה מבוססת על טענות בדבר קיומן של נורמות תרבותיות. במקרים אלה עשוי להתקיים פער ניכר בין הנורמה הנטענת ובין המציאות בשטח. ללא בסיס עובדתי מוצק, הרשות עלולה לעגן במדיניות נורמות חברתיות מדומות, שבפועל אינן לגביהן קונצנזוס אלא שונות רבה.

הקדמה. א. על חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיית ההפרדה באקדמיה. ב. ביקורת מתודולוגית של סקר המל"ג אודות עמדות חרדים כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית. 1. מבנה וניסוח השאלות בסקר; 2. ניתוח ודיווח הממצאים; 3. איסוף הנתונים לסקר; פרשנות התשובות; ג. בחינה ניטרלית של עמדות האוכלוסייה החרדית כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית. 1. המדגם; 2. עיצוב המחקר; 3. ממצאים; 4. סיכום ממצאי המחקר; ד. סיכום. 1. השלכות הניתוח במישור המשפטי; 2. השלכות הניתוח במישור המדיניות. ה. נספחים. 1. השוואה בין מדגם סקר המל"ג והמדגם הנוכחי; 2. ניתוח חוזר של ממצאים מרכזיים של סקר המל"ג; 3. נוסח השאלון בו נעשה שימוש במחקר הנוכחי.

הקדמה

במאי 2017, הכריזה המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג) על תכנית רב-שנתית לשילוב סטודנטים חרדים באקדמיה הישראלית, לאחר תומה של תכנית רב-שנתית ראשונית.¹ השתלבותם של חרדים במעגלי

* ד"ר נטע ברק-קורן, מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. על הערות ותובנות מחכימות על טיוטות קודמות של רשימה זו, אני מודה לאורי אהרונסון, אריאל ארליך, נעם גדרון, אהוד גוטל, יהודה דיין, אלון הראל, לי כהנר, ברק מדינה, גלעד מלאך, רבקה נריה בן-שחר, יהושע פפר, נתן פרלמן, לטם פרי-חזן, תרצה קלמן, חגי קלעי, כנרת שדה, אדם שנער, יופי תירוש וכן לעורכי כתב העת משפטים נדב ישראלי ואלעד סלומינסקי, לחברי המערכת ולשופטים האנונימיים על קריאה מעמיקה ומפרה של המאמר. כמו כן אני מודה לעמית חיים, נעם שנור ונופר גואטה על עזרת מחקר מעולה. המועצה להשכלה גבוהה סיפקה את נתוני הגולמיים של סקר העמדות המנותח בחלקה הראשון של הרשימה, בתשובה לבקשה לפי חוק חופש המידע. האחריות לטעויות הינה, כמובן, כולה שלי. הערות ושאלות ניתן להפנות ל-barakcorren@huji.ac.il. קבצי הנתונים ונוסחי השאלונים זמינים לקהילת המחקר במאגר המידע של מדעי החברה (isdc.huji.ac.il).¹ המועצה להשכלה גבוהה, **תכנית רב-שנתית תשע"ז-תשפ"ב** (23.05.2017). התוכנית הראשונה, שהתקבלה ב-2012, הוגדרה כפילוט והביעה לראשונה תמיכה במסלולים נפרדים מגדרית ומגזרית לחרדים, שהיו קיימים לפני כן במוסדות בודדים ורק באופן פרטי. התכנית הנוכחית מוצגת כתכנית קבע.

ההשכלה והתעסוקה במדינת ישראל הינה יעד חשוב ביותר. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית מגביר את הצורך בהעלאת שיעורי ההשתתפות החרדית בשוק העבודה, הן מבחינה חרדית-פנימית והן מבחינת החברה כולה. בהמשך לכך, לימודים אקדמיים נחשבים כיום תנאי להשתלבות בשוק העבודה הישראלי, ולכן מהווים קרש קפיצה להשתלבות חרדית בחברה ובמשק. יחד עם זאת, בין הגשמת היעד ובין המציאות הנוכחית ישנם פערים משמעותיים, המביאים לכך ששיעור הסטודנטים החרדים הניגשים לשערי האקדמיה מוסיף להיות נמוך, ושיעור הסטודנטים המסיימים את התואר בהצלחה הינו נמוך אף יותר.² מהן הסיבות לכך, ומה ניתן לעשות בנושא, הן שתיים מהשאלות הבעורות שעמדו לפתח המל"ג ערב גיבוש התכנית הרב-שנתית הנוכחית, והצורך לאסוף מידע קונקרטי ביחס לשאלות אלה הנחה את המל"ג להזמין סקר הבוחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים.³ סקר זה, שערך עבור המל"ג מר אסף מלחי, הפך לאחד מבסיסי הנתונים המרכזיים עליו הסתמכה המל"ג בבניית התוכנית הנוכחית (להלן, "סקר מל"ג") וממצאיו מאוזכרים ומצוטטים בהרחבה מעל במות שונות, ציבוריות ומשפטיות, כהצדקה מרכזית לתוכנית הרב-שנתית שגיבשה המל"ג. ממצאיו של סקר זה אף עומדים בליבת תצהיר התשובה שהגישה המדינה ביולי 2018 בתגובה לצו-על-תנאי שהוצא בעתירות בנושא.⁴

ממצאיו המרכזיים של סקר מל"ג יוצגו להלן בקצרה. לפי הסקר, כמחצית מן הציבור החרדי (גברים ונשים יחד) מגלים עניין ניכר בלימודים אקדמיים "לפחות ברמה המופשטת והתיאורטית", כשליש (34.6%) מביעים עניין רב וכחמישית (19.3%) עניין בינוני. לצד זאת, קרוב למחצית מהציבור החרדי מוצק בדעתו כנגד לימודים אקדמיים (37.3% אינם מעוניינים כלל, 9% במידה מועטה בלבד).⁵ השאלה המרכזית שביקש הסקר לברר היא כיצד משפיעה הפרדה מגדרית על הביקוש ללימודים. סקר מל"ג מדווח כי הנכונות ללמוד במוסדות אקדמיים מעורבים מגדרית נמוכה ביותר, ועומדת על כ-20% מהציבור החרדי בלבד. נתון זה הפך לעוגן מרכזי בטענת המדינה כי היצע של מסלולים בהפרדה מגדרית הינו הכרחי לשילוב חרדים באקדמיה. המדינה מסתמכת לצורך כך גם על נתוני הסקר ביחס לנכונות ללימודים במסגרות נפרדות מגדרית: כ-60% מהנשאלים בסקר גילו בכך עניין במידה רבה או בינונית, בעוד שהיתר אינם מעוניינים בכל מסגרת אקדמית (כ-32% כלל לא, ו-8% במידה מועטה).⁶ הסקר גם מצביע לכאורה על עניין נמוך במודל "משותף", בו הלימודים מתבצעים בכיתות נפרדות בתוך קמפוסים כלליים (לפי הסקר, 69% אינם מעוניינים במודל זה כלל ורק כ-20% מתייחסים אליו בחיוב).⁷ לסיכום, מחקר המל"ג מאפיין את ההפרדה המגדרית כמשתנה המשפיע באופן דרמטי על מידת הביקוש ללימודים אקדמיים. מסקנתו החד-משמעית היא שיש צורך בהפרדה כדי להגדיל את הביקוש

² בעיית הנשירה הינה משמעותית ביותר, כפי שעולה ממחקרו של איתן רגב "האתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים" **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות** 186, 205-193, 215 (מכון טאוב, 2016), זמין בקישור: https://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/haredimheb57.pdf (רגב מדווח על שיעורי נשירה גבוהים ביותר בקרב סטודנטים חרדים, בפרט גברים, שכ-57% מהם נושרים מהלימודים; רגב מוצא קשר מובהק ומשמעותי בין ההקלה בתנאי הקבלה שהונהגה בקמפוסים החרדים החדשים בעידוד המל"ג ובין הנשירה המוגברת).
³ אסף מלחי בין השתלבות להתבדלות: עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים (ינואר 2017).
⁴ בג"ץ 17/6500 ד"ר יופי תירוש ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה ואח', תצהיר תשובה מטעם המשיבים 1—3 מיום 10 ליולי, 2018, פסקאות 65-67, 73 ("מסקר העמדות בחברה הנוכחית שנערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב-שנתית הנוכחית (מלחי, 2017) עולה באופן ברור כי מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית. זאת בשל החשיבות ששנים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים. [מעבר עמוד] ניתן אם כן להעריך כי כל שינוי חד וחד-צדדי במדיניות המל"ג הנוכחית עלול לפגוע באופן משמעותי בהיקף הקיים והעתיד של מספר החרדים אשר ישתלבו בשנים הקרובות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. מצב זה עשוי להוביל לכך שהמל"ג לא תוכל לעמוד ביעדים הרצויים בשילוב חרדים באקדמיה"). יוער כי תצהיר התשובה מסתמך גם על חוות הדעת שגובשה על ידי כהנר ומלאך עבור המל"ג, אולם הנתונים העדכניים ביותר עליהם מסתמכת חוות-דעת נוספת זו הם נתוני מלחי. ראו כהנר ומלאך, להלן ה"ש 11, 15-16.
⁵ מלחי, לעיל ה"ש 3, 26.
⁶ שם, 31.
⁷ שם, 34. המחקר מייחס את החמישית שמוכנים להשתלב לפלח הגברים המבוגרים בני 35 ומעלה, שעבורם סכנת ההשתלבות וההיחשפות הינה פחותה ביחס לגברים צעירים ולנשים בכלל.

ללימודים: "התמונה המתקבלת מממצאי המחקר הכמותי הנוכחי היא שבסוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה, ניצב הציבור החרדי כמעט כגוש אחד, כמחנה חברתי-תרבותי בעל אמירה ברורה וחדה המביעה רתיעה ממשית מלימודים אקדמיים מעורבים".⁸

נראה כי מחקרו של מלחי עבור המל"ג הוא העדכני ביותר שנערך בתחום, והיחיד שנערך לאחר תחילת תכנית שילוב החרדים הראשונה ב-2012 ויצירת המסלולים הנפרדים. סקר העמדות הקודם, שנערך על ידי מלחי ובראל (2012) בקרב אקדמאים חרדים שלמדו במוסדות מופרדים (בניגוד לסקר הנוכחי, שנערך בקרב הציבור החרדי הכללי), מצא כי קרוב ל-40% היו מוכנים ללמוד גם במסגרות מעורבות אם לא הייתה אלטרנטיבה בהפרדה (21% במידה גבוהה ו-18% במידה בינונית) והיתר לא היו מוכנים (במידה נמוכה או כלל לא).⁹ מחקר איכותני שנערך בסוגיה על-ידי הורוביץ התבסס על קבוצות מיקוד שגייסו כמה עשרות סטודנטים חרדים גברים. בסוגיית ההפרדה המגדרית, המחקר זיהה שלוש קבוצות: שמרנית, שאינה מוכנה ללמוד ללא הפרדה (הורוביץ כותב כי חלק גדול מקבוצה זו התחנך במסגרות חרד"ליות, קרי של הציונות הדתית ולא של החברה החרדית); פרגמטית, המעדיפה הפרדה אך מוכנה ללמוד בלעדית; ומודרנית, האדישה לסוגיית ההפרדה המגדרית.¹⁰ כהנר ומלאך, שנדרשו לסוגיה כחלק מתהליך שימוע ציבורי של גיבוש התוכנית החדשה, בחנו את שיעור הסטודנטים החרדים הלומדים במוסדות האקדמיים השונים כיום (נפרדים ומעורבים) וביקשו להסיק לפי התפלגותם זו את נכונותם ללמוד במסגרות מעורבות.¹¹ כהנר ומלאך הסיקו ממחקרם כי המודל המשתלב בקמפוסים הכלליים הינו בעל פוטנציאל ממשי להגדלת מספר הסטודנטים החרדים באקדמיה.¹²

⁸ שם, 30.

⁹ אסף מלחי ומיכל בראל, "יגעת ומצאת – תאמין": מאפייניהם של תלמידי חרדים הנתמכים על-ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמיים ומקצועיים (ירושלים: משרד התמ"ת, 2012), זמין בקישור: <http://economy.gov.il/Research/Documents/X12110.pdf> (נצפה לאחרונה ב-12.08.2018).

¹⁰ נרי הורוביץ, סטודנטים חרדים: ישיבה, עבודה ומערכת השכלה גבוהה המונית 21 (2013 משרד הכלכלה), זמין בקישור: <http://employment.molsa.gov.il/Research/Documents/X12682.pdf> (12.08.2018).

¹¹ ראו גלעד מלאך ולי כהנר, הפרדה מגדרית ומגזרית בלימודים אקדמיים לאוכלוסייה החרדית: חוות דעת (5.12.2016), ס' 4.1.4 (זמין בקישור). הגם שנתונים בדבר בחירות הסטודנטים בפועל הינם ללא ספק חשובים, בחינה מסוג זה אינה מאפשרת את בידודו של המרכיב המגדרי בשיקולי הסטודנטים, שכן המוסדות הנפרדים שונים מהמוסדות המעורבים בפרמטרים נוספים (תנאי קבלה, קרבה גאוגרפית לריכוזי אוכלוסייה חרדים, סביבת לימודים חרדית כללית – הסגל המנהלי, נראות המקום, אורחות החיים המשתקפים אצל פוקדי הקמפוס, חגים ומועדים, וכו'). במילים אחרות, ההפרדה המגדרית נכרכת כיום בשורה של מאפיינים נוספים שהופכים את המוסדות המופרדים לאטרקטיביים עבור הסטודנטים החרדים. רגב, לעיל ה"ש 2, בעמוד 200, משייך את הגידול במספר הסטודנטים החרדים להקלה המשמעותית בתנאי הקבלה ללימודים שהתלוותה לפתיחת הקמפוסים החרדיים במסגרת תוכנית המל"ג ("לדוגמה, כאשר בוחנים את תנאי הקבלה של חרדים הלומדים במכללות אקדמיות ציבוריות, מתברר כי בשנת 2014 חל זינוק בשיעור המתקבלים ללא בגרות וללא פסיכומטרי (מ-32 אחוז ל-52 אחוז). הזינוק נבע בעיקר מכך שבאותה שנה נפתחו שישה קמפוסים חרדיים חדשים, ואלו קלטו מספר גדול של סטודנטים חרדים בתנאים מקלים מבעבר." בקמפוסים של המגזר הכללי לא נרשמה ירידה דומה בדרישות הקבלה ללימודים, גם לא במכללות, שם, 199-200). מחקרו של רגב מלמד על סבירות גבוהה שהגורם המשמעותי ביותר בהצלחת הקמפוסים החרדיים החדשים לא היה ההפרדה המגדרית כי אם הסרת תנאי הקבלה ללימודים. אליה זו קוץ בצידה, שכן המתקבלים ללא תנאי קבלה מועדים בסבירות גבוהה מאוד לנשור מהלימודים. שם, שם.

¹² כהנר ומלאך מעריכים, על בסיס התשובות שניתנו לסקר של מלחי ובראל, לעיל ה"ש 9, כי מעט יותר משליש (37%) מן הסטודנטים החרדים כיום היו מוכנים ללמוד במסגרות מעורבות אילו לא הייתה אלטרנטיבה בהפרדה (מלאך וכהנר, שם, 15). בנוסף, הם מעריכים כי 60% מן הסטודנטים החרדים כיום היו נכונים ללמוד בכיתות מופרדות בתוך קמפוס כללי, שכן אלה אינם נתפסים כלימודים מעורבים (שם, 19). הם אינם בפרטים כיצד הגיעו למספר זה, אולם בעבודה מאוחרת הם מציגים נתונים כמותיים אודות תהליכי שינוי ופתיחות המתרחשים בחברה החרדית, בין היתר ביחס להשכלה ולימודים גבוהים. גלעד מלאך ולי כהנר, "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'?: אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית" *תרבות דמוקרטית* 17, 19 (2017).

יער כי בימים אלה עומלת כהנר על ניתוח סקר מקיף שמטרתו למפות תתי-קבוצות מרכזיות בחברה החרדית העכשווית לפי עמדותיהן בנושאים מגוונים. סקר זה בחן, בין עשרות שאלות שונות, גם שאלות בנוגע ללימודים באקדמיה. הממצאים המרכזיים המסתמנים מסקר זה מצביעים על ארבע תתי-קבוצות בחברה החרדית, שכהנר מסווגת כחרדים מודרניים, חרדים עם נגיעות מודרניות, חרדים קלאסיים, וחרדים שמרנים. קבוצות אלה אינן שוות בגודלן ובנבדלותן באופן משמעותי בנישטן, כאשר לפי כהנר, שתי הקבוצות המודרניות יותר, המהוות כ-40% מהחברה החרדית, מתאפיינות בפתיחות רבה יותר ללימודים ותעסוקה ללא הפרדה מגדרית ביחס לשתי הקבוצות השמרניות יותר, ובאופן משמעותי. לצד זאת יש לציין כי בניגוד לסקר המל"ג ולסקר הנוכחי, סקר כהנר לא חקר את העמדות ביחס לאקדמיה באופן ספציפי וממילא לא בחן עמדות ביחס למישורים השונים של הפרדה מגדרית שנבחנו במחקר הנוכחי. ראו: לי כהנר, "בין שמרנות למודרניות – הצעה לטיפולוגיה חדשה ואומדן כמותי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית" *ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה* (טרם פורסם) (להלן: כהנר 2018).

מחקרו של מלחי שימש נדבך מרכזי ביותר בהחלטת המל"ג על התוכנית הרב-שנתית הנוכחית. מלחי ביצע את מחקרו לבקשת המל"ג ובמימונה, ותוכנית המל"ג, כמו גם תשובתה לעתירות והתבטאויות רשמיות של העומדת בראש ות"ת,¹³ מעידות כי נתונים אלה עמדו בבסיס החלטתה להמשיך ולהרחיב את מודל הפרדה. כאמור, גם כיום, בתשובת המל"ג לצו-על-תנאי בבג"ץ, נתונים אלה משמשים כהצדקה המרכזית למדיניות הפרדה הגורפת.¹⁴

החלטת המל"ג להיעזר בנתונים אמפיריים לצורך קבלת החלטה ולאסוף בסיס נתונים עדכני ומקיף על מנת לקבל תמונת מצב של האתגרים והאפשרויות העומדים בפניה, ראוייה כשלעצמה לשבח. יש חשיבות רבה להנחת תשתית עובדתית רלוונטית ועדכנית, במיוחד בסוגיות טעונות ומורכבות מבחינה נורמטיבית וחוקתית.

יחד עם זאת, הדו"ח המחקרי שנכתב בנושא והסקר הניצב בבסיסו לוקים בפגמים מתודולוגיים קשים, המעוררים ספקות כבדים לגבי מהימנות המחקר ומסקנותיו. פגמים אלה יורדים לשורש המתודולוגיה בה הוכן הסקר, נוסחו השאלות, ונותחו הנתונים, ונוגעים גם לפרשנות הנתונים ולמסקנות שהוסקו מהם. משכך, רשימה זו תבצע מהלך כפול. לאחר שאמקם את הדיון בהקשרו המשפטי (פרק א), החלק הראשון של המהלך יוקדש לדיון מפורט בליקויים ובקשיים המתעוררים מסקר המל"ג (פרק ב). בין היתר, אסביר מדוע אין ניתן להסתמך על המסקנות שהמל"ג מבקשת לחלץ מהסקר, ואראה כיצד הסקר עצמו כולל נתונים המערערים באופן כבד את המסקנות שהוסקו ממנו. **החלק השני של המהלך יבקש להדגים את המשמעויות מרחיקות הלכת של הביקורת המתודולוגית באמצעות סקר חליפי, אותו ביצעתי בתחילת שנת 2018** (פרק ג). סקר זה בחן את עמדות הציבור החרדי כלפי לימודים אקדמיים באופן ניטרלי ונטול הליקויים האנליטיים והמתודולוגיים שהתעוררו בסקר מל"ג. כמו כן, **סקר זה בחן לראשונה את העמדות כלפי הפרדה מגדרית בשלושה מישורים שונים, אנליטית ומעשית, זה מזה: מישור המרצות/ים, מישור הסטודנטיות/ים, ומישור הקמפוס.** כפי שניתן יהיה לראות בחלק זה, הממצאים המתקבלים מבחינה זו שונים בתכלית מאלה שהוצגו בדו"ח המל"ג, אך למעשה עולים בקנה אחד עם ממצאים שהוצגו והוסתרו בדו"ח ונדונים לראשונה ברשימה זו, על בסיס ניתוח מחודש של נתוניו הגולמיים של הסקר. פרק הסיכום ידון במסקנות העולות במקובץ משני המהלכים, כאשר המרכזית שבהן היא כי במישור המשפטי, אבן הראשה של התשתית העובדתית עליה נסמכה המל"ג בהחלטה על הפרדה מגדרית באקדמיה אינה יכולה לעמוד וכי הממצאים העובדתיים דורשים חשיבה מחודשת על מאפייני התוכנית ומשקלם. בנוסף, פרק הסיכום יציע המלצות כלליות ביחס לדרכי האיסוף של תשתית עובדתית רלוונטית ויעורר שאלות ביחס למשמעויות הממצאים במישור המדיניות, הן ביחס לשילוב חרדים באקדמיה והן באופן כללי יותר.

¹³ ראו להלן, ה"ש 32-30, וכן את דבריה של פרופ' יפה זילברשץ בכנס "הפרדה, אקדמיה ופוליטיקה – יחסים מסוכנים" בתאריך 17 לינואר 2018: "ויעל כן, גם אם ברור לנו עובדתית, ואנחנו כן עשינו מחקרים בעניין, ש-70% מהחרדים לא יגיעו להשכלה גבוהה כפי שעושים זאת הערבים בקמפוסים הרגילים ברחבי הארץ, וגם אם ברור לנו שעל מנת להנגיש גם להם את ההשכלה הגבוהה עלינו לחרוג ולאפשר הפרדה מגדרית, נקודת המוצא במל"ג-ות"ת היא שזה אינו האידיאל". דקה 3: 40-00 (בקישור).

¹⁴ יוער כי המדינה בפסקה 40 לתשובתה, לעיל ה"ש 4, מזכירה הצדקה נוספת, והיא הפער האקדמי בין החינוך החרדי לבנים לבין החינוך החרדי לבנות, המצריך הפרדה מגדרית על מנת לאפשר רמה לימודית מתאימה לכל קבוצה. אולם שיקול זה מצדיק הפרדה מצומצמת בהרבה מזו הנהוגה כיום: במכניות קדם אקדמיות שנועדו להשלים פערים לימודיים טרם הכניסה לאוניברסיטה ובכיתות הלימוד בלבד (ולא בקמפוס בכללותו). שיקול זה גם אינו מצדיק הדרת מרצות מכיתות הלימוד. ממילא, רציונל זה אינו חל על כל משך הלימודים, שכן הסטנדרטים להענקת תואר אקדמי אינם שונים בישראל לגברים ולנשים, חרדים או אחרים. כך, שגם אם הפערים בחינוך החרדי מצדיקים הפרדה מגדרית בכניסה לאקדמיה, הם אינם מצדיקים את מדיניות הפרדה הגורפת הנהוגה כיום.

א. על חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיית ההפרדה באקדמיה

על מנת להבין את חשיבותה של התשתית העובדתית בסוגיה הנוכחית, יש לשטוח ראשית את טיעוני הצדדים. העתירה של **תירוש ואח'** כנגד תוכנית המל"ג פורסת יריעת טיעונים רחבה ביותר, הן במישור המנהלי, הן במישור החוקתי. בתמצית, העתירה טוענת כנגד חוקתיותו של סעיף 4(א) לחוק זכויות הסטודנט, המאפשר "קיומם של מוסדות נפרדים או של מסלולי לימוד נפרדים לגברים ולנשים מטעמי דת". העותרים טוענים לקיומה של פגיעה בכבוד האדם ובשוויון, הנוגדת לשיטתם את ערכי מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אינה מוצדקת על ידי תכלית ראויה ואינה מידתית. בנוסף, העותרים טוענים כי גם לו היה סעיף 4(א) הנ"ל חוקתי, הסדרי ההפרדה חורגים מגדר ההרשאה הניתנת בו וכי התוכנית, על הסדריה והמדיניות שהותוותה בה, אינם עומדים ב"תנאי הסף שנקבעו בפסיקה להסדרים המקיימים הפרדה על בסיס מין"¹⁵, הדורשים, בהמשך לפרשות **נוער כהלכה**,¹⁶ **רגן**,¹⁷ ו**קול ברמה**,¹⁸ שההפרדה תהא מעוגנת בליבת הפרקטיקה הדתית, שההסדרים יאפשרו הזדמנויות זהות לנשים ולגברים, שההסדרים המופרדים והלא מופרדים יהיו זהים, וכי ההפרדה תהא וולונטרית. לבסוף, העותרים טוענים כנגד ההליך המנהלי שהביא לקבלת התוכנית הרב שנתית, שנפלו בו ליקויים היורדים לשורשו.

מנגד, **פורום קהלת ואח'** הגישו עתירה המבקשת להסיר את שלושת המגבלות העיקריות שהטילה המל"ג על השכלה גבוהה בהפרדה: הגבלת לא-חרדים מלימוד במסגרות המופרדות; איסור על קיום תארים מתקדמים בהפרדה; הגבלת ההפרדה לכיתות הלימוד, כך שהיא אסורה בכלל הקמפוס ובמתקנים נוספים במוסדות. עתירת הנגד מבקשת להתיר לכל מוסד להתנהל כראות עיניו ובהתאם לביקוש הקיים בשוק ולא לכפות על המוסדות והסטודנטים הבאים בשעריהם עירוב בין המינים.¹⁹ עוד טוענת עתירת הנגד כי מגבלות אלה פוגעות בזכויות יסוד של סטודנטים המעוניינים ללמוד בהפרדה והדבר אינו מתאפשר להם בשל אחת המגבלות האמורות, בהן הזכות לתרבות וחופש הדת.²⁰ לבסוף, עתירת-הנגד טוענת כי המל"ג פעלה שלא בסמכות ובניגוד לחוק בקבלת התוכנית, ובפרט בחייבה מוסדות פרטיים שאינם מתוקצבים על ידי המדינה לפעול לפי התוכנית, כאשר לשיטת העותרים אלה צריכים היו להיות פטורים מעול התוכנית מכל וכל.²¹

ניתוח עמדתה של המל"ג בתשובתה לעתירות מעלה כי זו קרובה יותר, באופן עקרוני, לעמדת תירוש מלעמדת פורום קהלת. המל"ג, בתמצית, אינה חולקת על כך שהפרדה על בסיס מין בהשכלה הגבוהה פוגעת בשוויון ובכבוד האדם,²² והיא אינה מקדישה מקום נרחב לדיון בטענות הנגדיות בדבר פגיעה בזכויות.²³ יחד עם זאת, המל"ג טוענת כי המגבלות שגובשו על-ידה למדיניות ההפרדה—אותן מגבלות נגדן עתר פורום קהלת—הן בדיוק האיזונים המספקים את ההצדקה הנדרשת לפגיעה בשוויון (עוד על מערך ההצדקות של המל"ג להלן).²⁴

¹⁵ בג"ץ 17/6500 יופי תירוש ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה, כתב עתירה, פס' 171.

¹⁶ בג"ץ 1067/08 עמותת נוער כהלכה נ' משרד החינוך (6.8.2009), פסקה 19 לדברי השופט לוי.

¹⁷ בג"ץ 746/07 נעמי רגן נ' שר התחבורה ואח' (5.1.2011), ובפרט פסקה 8 לדברי השופט גיבוראן ופסקאות ט-י, כ-כב, כט לדברי השופט רובינשטיין.

¹⁸ רע"א 6897/14 רדיו קול ברמה בע"מ נ' קולך - פורום נשים דתיות (9.12.2015), ובפרט פסקאות 52-56 לפסק דינו של השופט דנציגר ופסקאות 10-11 לדברי השופטת ברק-ארז.

¹⁹ בג"ץ 17/8683 פורום קהלת ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה, כתב עתירה, עמ' 20-29.

²⁰ שם, עמ' 29-38.

²¹ שם, בפרט פסקה 37.

²² בג"ץ 17/6500 ד"ר יופי תירוש ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה, כתב תשובה מיום 10.7.2018, פסקאות 7, 63, 93, 99-100, 109.

²³ ראו שם, מעמ' 41 ואילך. ייתכן כי ההתעלמות מטיעוני עתירת הנגד מקורה בצמצום יריעת המחלוקת בצו-על-תנאי רק למוסדות שאינם מתוקצבים באופן מלא, להלן.

²⁴ בג"ץ 17/6500 ד"ר יופי תירוש ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה, תשובה מטעם המשיבים 1-3 מיום 21.12.2017, פסקה 8.

לאחר דיון בעתירות, בית המשפט העליון הוציא צו-על-תנאי, המורה למדינה לנמק מדוע לא תבטל ההחלטה שקיבלה את תוכנית המל"ג, מצד אחד, ומצד שני, מדוע לא ייקבע בכל מקרה כי ההחלטה תחול רק על מוסדות שהמדינה מתקצבת באופן מלא, ולא תחול על מוסדות שאינם מתוקצבים, או מתוקצבים באופן חלקי. בכך צמצם בית המשפט, במידת מה, את יריעת המחלוקת שנפרסה בעתירת **פורום קהלת** אך ורק למוסדות שאינם מתוקצבים באופן מלא.²⁵

מטרתה של רשימה זו אינה להחליף את בית המשפט בשקלול ובהכרעה בטיעונים השונים שהועלו בעתירות. בהמשך לכך, אין לראות ברשימה זו נקיטת עמדה נורמטיבית בשאלות הערכיות, כבדות המשקל, שהועלו משני הצדדים ובפרט ביחס למתח בין שוויון מגדרי וחופש דת ותרבות ובמתח בין פלורליזם ופטרנליזם. מטרת הרשימה צנועה יותר, והיא להתמקד בבסיס הנתונים עליו נשענה המדינה בהחלטתה לכוון לימודים בהפרדה באקדמיה, על מאפייניהם הקונקרטיים. התמקדות בבסיס נתונים זה הינה בעלת חשיבות משפטית בשני מובנים מצטברים.

ראשית, המל"ג, ככל גוף מנהלי, מחויבת לבסס את החלטתה על תשתית עובדתית. "אין טעם בהחלטה שנימוקיה סבירים וראויים, אם אין היא מתאימה לנסיבות העובדתיות".²⁶ במילים אחרות, קיומה של תשתית עובדתית רלוונטית היא אחד מהתנאים המצטברים לתוקפה של החלטה במשפט המנהלי. הדברים נכונים ביתר שאת ביחס להחלטות הפוגעות בזכויות אדם,²⁷ והמל"ג מקבלת שזהו המצב ביחס לתוכנית הרב-שנתית.

שנית, בסיס הנתונים עליו נשענה המל"ג במקרה הנוכחי ניצב בליבת מערך ההצדקות של התוכנית הרב-שנתית. מערך הצדקות זה נשען על שלושה רבדים מצטברים: הראשון הוא שקיים צורך בהפרדה. השני הוא שבהינתן צורך זה, ההפרדה נדרשת על מנת להנגיש את ההשכלה הגבוהה למגזר החרדי. לבסוף, טוענת המל"ג שמערך הכללים וההגבלות עליו הוחלט מאזן באופן סביר ומידתי בין ערך השוויון לקיום הצורך בהפרדה.²⁸ מכאן, שהתשתית העובדתית המבססת את הצורך בהפרדה נמצאת במסד מערך ההצדקות של מדיניות ההפרדה באקדמיה. איתנותה מקרינה על הטיעון כולו.

נוכח האמור, בפרק הבא נתמקד בהערכת התשתית העובדתית המרכזית עליה התבססה המל"ג בהכרעה שקיים צורך נמשך בהפרדה מגדרית באקדמיה. מדובר בסקר המל"ג המוצג בתשובה לצו-על-תנאי כ"סקר עמדות בקרב המגזר החרדי אודות היחס להשכלה הגבוהה ובפרט בכל הנוגע לצורך במסגרות נפרדות",²⁹ ש"נערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב-שנתית הנוכחית".³⁰ המל"ג נסמכת בתשובתה על סקר זה בכל האמור בביסוס הצורך בהפרדה. כך, הפרק הרלוונטי בכתב התשובה ("הצורך בהפרדה") נסמך באופן

²⁵ בג"ץ 17/6500 ד"ר יופי תירוש ואח' נ' המועצה להשכלה גבוהה, צו-על-תנאי מיום 15.1.2018.

²⁶ דפנה ברק-ארז **המשפט המנהלי** א' 439 (תש"ע 2010).

²⁷ ברק-ארז, שם, 447 ("החלטה מנהלית הפוגעת בזכות יסוד היא הדוגמה המובהקת ביותר למצב שבו נדרשת הרשות לאמץ אמת מידה ראייתית מחמירה מן הרגיל"). בבג"ץ 680/88 מאיר שניצר נ' הצנזור הצבאי הראשי, פ"ד מב(4) 617 (1989) ובפסקי דין נוספים, הראיות הנדרשות במקרה כזה תוארו כ"ברורות, חד-משמעיות ומשכנעות".

²⁸ יש לציין כי כתב התשובה, לעיל ה"ש 22, אינו מבחיר מהן, לשיטת המל"ג, הדוקטרינות המשפטיות החלות בסוגיה. הטענות אינן נדונות באופן ישיר כחלק ממסגרת ניתוח חוקתית (כך, הפרק העוסק ב"צורך בהפרדה" אינו מגדיר צורך זה כ"תכלית ראויה" והפרק העוסק ב"איזונים בתוכנית הרב-שנתית" אינו עוקב אחר מבחני המשנה של המידתיות) ואין כל התייחסות (לחיוב או לשלילה) לטענת העותרים בדבר אי-עמידת התוכנית במבחנים שנקבעו בחלכה הפסוקה בפרשות קודמות (ליבת הפרקטיקה הדתית; וולונטריות; שוויוניות ההסדרים; וכיוצא בזה). יש להצר על כך שעמדת המדינה כה עמומה וחסרה ביחס לסוגיות יסוד אלה, אולם עמימות זו אינה משליכה על הטיעון של הרשימה הנוכחית. בין אם הצורך בהפרדה נתפס כחלק מהתכלית הראויה של שילוב חרדים באקדמיה, או כאמצעי שצריך לקיים קשר רציונלי לתכלית המדינית, או כאמצעי שצריך לעמוד במבחן "ליבת הפרקטיקה הדתית" שקבע השופט לוי בפרשת **נוער כהלכה**, מקומו הבסיסי במערך ההצדקות נותר כפי שהוא.

²⁹ שם, פסקה 58.

³⁰ שם, פסקה 73. בפסקה 65, שם, נכתב שהסקר "הוכן לקראת התוכנית הרב-שנתית".

בלעדי על סקר המל"ג בשביל לבסס צורך זה.³¹ כתב התשובה מדגיש כי "קיימת רתיעה רבה מאוד בציבור החרדי מלימודים אקדמיים במסגרות שאין בהן הפרדה מגדרית: כ-83% מהנשים החרדיות וכ-79% מהגברים אינם מוכנים כלל ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות-מעורבות". (הדגשה במקור). ועוד, כי "מסקר העמדות בחברה הנוכחית שנערך במסגרת גיבוש התוכנית הרב שנתית הנוכחית (מלחי, 2017) עולה באופן ברור כי מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית. זאת בשל החשיבות שנשים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים."³²

נוכח חשיבות התשתית העובדתית בסוגיה זו לטיעון המשפטי, הפרק הבא יעסוק בפירוט וביסוס הטיעון שהוצג בהקדמה, קרי כי סקר המל"ג והדו"ח שנכתב על בסיסו לוקים בפגמים מתודולוגיים קשים, היורדים לשורש המתודולוגיה בה הוכן הסקר, הדרך בה נאספו התשובות ונותחו הנתונים, ונוגעים גם לפרשנות הנתונים והמסקנות שהוסקו מהם. פגמים אלה אינם מאפשרים להסתמך על סקר המל"ג כבסיס לקבלת החלטות.

ב. ביקורת מתודולוגית של סקר המל"ג אודות עמדות חרדים כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית

1. מבנה וניסוח השאלות בסקר

הבעיה המשמעותית ביותר במחקר המל"ג נוגעת ליסודות הבסיסיים ביותר שלו: מבנה הסקר וניסוח השאלות. מן המפורסמות במדעי החברה הוא כי דרך שאלת השאלה משפיעה על התשובות המתקבלות לה. על מנת לקבל תשובות מהימנות, מחקרים צריכים להיות מנוסחים באופן מאוזן, ניטרלי ולא מוטה, שאינו מנחה את הנשאל כיצד להשיב. למשל, אין לשאול שאלות של "האם א' הוא כך?" אלא "מה דעתך על א'?", וכדומה.³³ סדרת השאלות הפותחת את הסקר עומדת באופן סביר למדי בתנאי זה.³⁴ יחד עם זאת, השאלה

³¹ יוער, כי בוצעו שני מחקרים נוספים במסגרת גיבוש התוכנית הרב-שנתית החדשה. הראשון, מחקר הערכה של התוכנית הרב-שנתית הראשונה, שפירט באיזו מידה עמדה התוכנית ביעדיה. מחקר זה לא הביא נתונים על מידת הצורך בהפרדה מגדרית, אולם מצא כי המוסדות אינם עומדים במגבלות שהשיתה עליהם המל"ג בהקשר זה וכי ההפרדה המגדרית חורגת מתחומי הכיתות לקמפוס בכללותו, ואינה מפוקחת כראוי. ראו מלאך, כהנר ורגב **תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו - מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א)** (2016). הפרק העוסק בצורך בהפרדה בכתב התשובה מאזכר מחקר זה (בפסקה 62) לצורך ביסוס הקשר בין רמת ההשכלה של חרדים עובדים לבין רמת ההשתכרות שלהם (פסקה 65 מאזכרת שני מחקרים נוספים על מנת לבסס קשר זה, שהמחקר הנוכחי אינו חולק עליו). לאחר שפורסם מחקר ההערכה של מלאך ושותפיו, וככל הנראה בעקבות דיונים במל"ג אודות הצורך בהפרדה, הוציאו מלאך וכהנר מסמך נוסף העוסק בהצדקות להפרדה המגדרית והמגזרית, לעיל ה"ש 11. הנתונים העדכניים ביותר עליהם מסתמך מסמך זה הם נתוני סקר המל"ג עצמו (המצוטטים שם כמלחי, 2017), ולפיכך המלצתם של כהנר ומלאך נשענת אף היא בחלקה על מלחי. ביחס לחלק האחר של ההערכה, ראו את הדיון בה"ש 11-12, המבהיר כי המתודולוגיה בה נוקטים כהנר ומלאך אינה מסוגלת לענות על שאלת הצורך בהפרדה, כי מחקרים אחרים מערערים על חשיבותו של המרכיב המגדרי בגידול הסטודנטים החרדים באקדמיה, וכי ממילא הערכתם של כהנר ומלאך שונה דרמטית מזו של סקר המל"ג ומהמדיניות הקיימת אותה מצדיקה המל"ג בתשובתה (החוקרים מעריכים כי 60% מהסטודנטים החרדים יהיו נכונים ללמוד בכיתות נפרדות בקמפוסים כלליים, שאינם מופרדים). יובהר, כי המחקר הנוכחי אינו חולק על טענתם של כהנר ומלאך כי הצורך בהפרדה, ככל שישנו, גדול יותר אצל נשים חרדיות, אם כי נתוניהם לא התייחסו להפרדה בלימודים אלא להפרדה בעבודה.

³² שם, פסקה 73. ניסוח זה קרוב מאוד לניסוחו של מלחי, בעמ' 32, בפסקה המדווחת על "סיבות ומניעים לצורך בלימודים אקדמיים נפרדים", שתדון בפרק ב.2 להלן בהרחבה.

³³ ראו באופן כללי, WILLIAM FODDY, *CONSTRUCTING QUESTIONS FOR INTERVIEWS AND QUESTIONNAIRES: THEORY AND PRACTICE IN SOCIAL RESEARCH* (Cambridge University Press, 1993) Jon A. Krosnick and Stanley Presser, *Question and Questionnaire Design*, in *THE PALGRAVE HANDBOOK OF SURVEY RESEARCH* 439-455 (Palgrave Macmillan, Cham., 2018)

³⁴ אם כי לא באופן מלא. השאלה שנועדה להעריך את מידת העניין בלימודים באקדמיה מנוסחת למשל כך: "במידה והיית מעוניינת לעבוד לפרנסתך או לשפר את מצבך התעסוקתי, באיזו מידה היית מעוניינת בלימודים אקדמיים?". ניסוח זה מטה את הנשאלים להשיב בחיוב לשאלה, מאחר והוא מספק שתי מוטיבציות – פרנסה ושיפור מצב תעסוקתי – ללימודים אקדמיים, הניתנות לנשאלת בתוך השאלה עצמה. בנוסף, שאלות 6 ו-9, המנוסחות באופן מהימן, מציגות ברשימת הגורמים העשויים להשפיע על ההחלטה ללמוד לימודים אקדמיים "חשש לפגיעה באורח החיים החרדי". כפי שאציין בהמשך, ניסוח כללי זה הינו עמום ומעלה קושי פרשני ניכר, שכן אורח החיים החרדי מורכב מהיבטים רבים. כל נבדקות יכול לשקול היבט אחר באורח החיים החרדי במענה לשאלה זו, ומאחר שכך אין דרך אחת לפרש את התשובות. בנוסף, שאלה 8 העוסקת באיזון בין עבודה למשפחה הוקראה לנשים בלבד, הגם שבחברה החרדית גברים נוטים להיות מעורבים

הקרדינלית ביותר בסקר מנוסחת באופן מנחה ולא מהימן. נוסח השאלה הוא כדלקמן: "במידה ושקלת לפנות למסלול אקדמי, באיזו מידה היית מוכנה ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב ללא הפרדה בין נשים וגברים שאינו מותאם לציבור החרדי?".

הבעיות בניסוח זה (אמורות להיות) ברורות מיד. הניסוח מערב, מבחינה אנליטית, שני גורמים נפרדים: הפרדה בין נשים וגברים והתאמה לציבור החרדי. התאמה לציבור החרדי כוללת גורמים רבים, כגון תכני הלימוד, שפת הלימוד, רמת הלימוד, הרתיעה ההיסטורית של החרדים מתנועת ההשכלה, נגישות לשירותים דתיים, התחשבות במנהגים חרדים באשר לתפילה, חגים, וכיוצא בזה. השגיאה הבסיסית והחמורה בניסוח שאלה זו היא שהיא אינה מאפשרת כלל לחלץ מידע על הסוגיה העקרונית ביותר הניצבת בלב הסקר— השאלה שעבורה, לכאורה, נערך הסקר— נכונות המשתתפים החרדים ללמוד במסגרות מעורבות. בשביל להמחיש את גודל האבסורד, נהפוך את השאלה על קודקודה עבור קוראים שאינם חרדים, למשל קוראים חילונים. נניח שקוראים אלה היו נשאלים "באיזו מידה היית מוכנה ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב ללא הפרדה בין נשים וגברים שאינו מותאם לציבור החילוני?" עד כמה היו משיבים "במידה רבה או בינונית" על שאלה זו? ועד כמה היו נוטים ל"במידה מועטה או כלל לא?". באופן טבעי, האוזן "נתפסת" על הסיפא של המשפט ומעוררת בלבול וחששות בלב השומע שזהותו תאותגר על ידי אותו מוסד שאינו "מותאם" לו. אי התאמה מוצגת באופן כללי ולא מפורש, העשוי לנגוע למרכיבים זהותיים רבים. הציבור החילוני בימינו, למשל, מוטרד מנסיונות "הדתה" בספרי הלימוד ובפעילויות החינוך, גם כשאין להם כל קשר להפרדה בין נשים וגברים. כשם שחילונים רבים שאינם רואים כל בעיה עם רישת השאלה חווים את הסיפא כמטרידה ומאיימת, כך סביר להניח שגם תשובותיהם של רבים מהמשיבים החרדיים נוגעות למעשה לסיפא ולא לרישא של השאלה.

בעיה זו נגררת לחלק ניכר מיתר השאלות במחקר כיוון שמיקומה בראשית קבוצת השאלות העוסקות בהפרדה מגדרית ממסגר את יתר השאלות בסוגיה זו לאורה וחלק ניכר מהשאלות נבנות על שאלה זו מבחינת סדר הצגתן.³⁵ למותר לציין שדרך הצגת השאלות אינה ניטרלית גם בלעדי שגיאה חמורה זו. ריבוי השאלות הנשאלות בצורה של "באיזו מידה היית מוכנה" במובחן מ"רוצה" או "מעוניינת" או "שוקלת" ממסגר את הבחירה העומדת לנשאלת החרדי ככזו המתקבלת מעמדה של מי שמוצעות בפניה אפשרויות בלתי מוגבלות, המוצעות ללא כל תנאי או מחיר; ניסוח זה עלול לעודד את הנשאלים להביע עמדות קצה במקום לבחון את השאלה כהווייתה, כבחירה בעולם שבו יש לבחירות מחירים אפשריים. פרופ' עודד נבון טען בעבר כי הצגת ההפרדה המגדרית כפריבילגיה נטולת עלויות מטעה את המועמדים החרדים ללימודים גבוהים, שכן התקציבים המושקעים בכינון ההפרדה באים על חשבון ההשקעה פר סטודנט ומובילים לרמה ירודה של לימודים ותשתיות אקדמיות.³⁶ לצד ובנפרד מחסרונות אפשריים אלה, ישנה בעיה מתודולוגית-אמפירית בניסוח שאינו בודק את עמדותיהם של הנבדקים באופן מציאותי: החלטה על לימודים אקדמיים היא החלטה רב-מימדית, המושפעת משיקולים שונים (עלות הלימודים, מידת העניין בתחום הלימוד, התשואה הצפויה מהתואר, המחויבות שדורשים הלימודים בהיבטי זמן והשקעה, ועוד ועוד). שאלות הבוחנות את חשיבותה של ההפרדה המגדרית במנותק מגורמים אחרים ומבקשות להסיק מכך על חשיבותה בפועל מסתכנות בהטיה, מאחר שהתשובות לגבי חשיבותה של הפרדה מגדרית עשויות להשתנות כתלות

מאוד בטיפול בילדים, בפרט אברכים (בדיוק האוכלוסייה שאינה לומדת כיום באקדמיה ועשויה לחשוש מתובענות הלימודים נוכח שיקולים משפחתיים). כפי שמראים הנתונים בפרק ב', האיזון בין עבודה למשפחה הינו שיקול רלוונטי לגברים חרדים רבים.

³⁵ למשל, קריאת הסקר ברצף מעלה כי השאלה על מידת המוכנות ללמוד במסגרת אקדמית מותאמת לחרדים, הכוללת הפרדה בין נשים וגברים בכל הקמפוס, מתפרשת באופן טבעי על רקע האלטרנטיבה שהוצגה בשאלה הראשונה. מאחר ששאלות שונות הוצגו לנבדקים לפי התשובות שהשיבו לשאלות שקדמו להן, נוצרת תלות חזקה במיוחד בין השאלות.

³⁶ עודד נבון "הצעה לשינוי חרדים באקדמיה – חומש שני" (2016.12.24), זמין בקישור: <https://haredimedu.files.wordpress.com/2016/12/oded-mor-proposal.pdf>

בקיומם של שיקולים אחרים הרלוונטיים להחלטה. כך למשל, ניתן להניח כי אנשים רבים היו משיבים בשלילה לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי המרוחק מבייתך כדי שעתיים נסיעה?", ובחיוב לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי שיעניק לך תואר בתחום שמעניין אותך ביותר לעסוק בו?". אולם אם שני המאפיינים—מרחק ועניין—מתקיימים באותו מוסד, מספר רב יותר של אנשים היה מוכן לנסוע למרחקים על מנת ללמוד תחום הנמצא בראש מעייניו. אכן, מחקרים רבים מראים כי העדפותיהם של פרטים משתנות ואף מתהפכות כתלות בהצגה חד- או רב-מימדית של השיקולים.³⁷ מכאן שבחינת החלטות רב-מימדיות כגון לימודים אקדמיים באמצעות פירוקן לבחינות נפרדות של כל שיקול ושיקול הינה בעייתית מכיוון שהיא מייצרת סביבת החלטה מלאכותית, שאינה משקפת את קבלת ההחלטות המעשית ולפיכך אינה יכולה לאמוד את משקלם של השיקולים השונים בפועל.

להבדלים אלה יכולה להיות השפעה אדירה על התוצאות. הבדל עצום מצוי כבר בנתוני סקר המל"ג עצמו, אך אינו זוכה לכל הסבר או התייחסות במחקר. זהו ההבדל בין התשובות שהתקבלו לשאלה 10 בסקר--"במידה ושקלת לפנות למסלול אקדמי, באיזו מידה היית מוכנה ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב ללא הפרדה בין נשים וגברים שאינו מותאם לציבור החרדי?" ובין התשובות שהתקבלו לשאלות 6 ו-9, שקדמו לשאלה זו ונוסחו באופן ניטרלי. שאלה 6 נוסחה כך: "אנא ציין באיזו מידה עשויים הגורמים הבאים להשפיע על החלטתך לפנות ללימודים אקדמאים בסולם שבין 1-10"; בהמשך לכך, שאלה 9 שאלה כדלקמן: "מבין כל הגורמים, אנא צייני מהם שני הגורמים המשפיעים ביותר על ההחלטה האם לפנות למסלול אקדמי". הגורם "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" הופיע בשתי השאלות, לצד גורמים אחרים, כגון "קושי בשל תקופת לימודים ארוכה", "עלויות שכר הלימוד", ועוד. שאלה 10, שבוקרה בהרחבה מעלה, הניבה כאמור שיעור התנגדות גבוה ביותר: כ-79% מהנשאלים השיבו כי נכונותם ללמוד במוסד אקדמי כללי-מעורב, בתיאור האמור, הינה מועטה או לא קיימת כלל. לעומת זאת, בשאלות 6 ו-9, שהוצגו קודם לכן ונוסחו כאמור באופן ניטרלי, רק 49% בחרו ב"חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" כגורם המשפיע במידה רבה על החלטתם, ורק 15% דירגו אותו כאחד משני הגורמים המשפיעים ביותר על ההחלטה אם ללמוד לימודים אקדמיים.

בהינתן שמסיבה לא ברורה, שאלות 6 ו-9 לא כללו התייחסות ישירה לגורם ההפרדה המגדרית, גורם "אורח החיים החרדי" מהווה את הבחירה הקרובה ביותר עבור מי שהפרדה מגדרית מהווה שיקול מרכזי עבורו. אמנם, כפי שצוין בהרחבה מעלה, הניסוח הכללי של חשש זה אינו מאפשר לפענח את מקומה של ההפרדה המגדרית במארג החששות ביחס לפגיעה באורח החיים החרדי.³⁸ אולם גם אם נניח כי כל מי שהתייחס לחשש זה התכוון להפרדה מגדרית, נתונים אלה חושפים את קיומו של מתח פנימי ניכר בתמונת הממצאים. ממה נפשך—כיצד ייתכן שגורם כלשהו יביא להתנגדות כה רחבה ללימודים אקדמיים על אף שדורג כמרכזי על ידי קבוצה קטנה בהרבה של משתתפים? הגם שהשאלות אינן זהות, מתח כה ניכר בממצאים מעורר קושי רב, שאינו מוסבר במחקר. במצב זה, נראה כי הדרך המוטת בה נוסחה שאלה 10—באמצעות עירוב גורמים שונים באותה שאלה ובידודה של ההפרדה המגדרית באופן מלאכותי משיקולים

³⁷ לסקירה מקיפה ראו: Christopher Hsee, George Loewenstein, Sally Blount, and Max Bazerman, *Preference Reversals Between Joint and Separate Evaluations of Options: A Review and Theoretical Analysis*, 125(5) PSYCHOLOGICAL BULLETIN 576-590 (1999). היפוך ההעדפות המתרחש בין שאלה המועמדת על שיקול בודד, הנחזה כחשוב, לשאלה המציגה שיקול זה בהקשר המורכב משיקולים נוספים, אותה במגוון רחב של החלטות, ביחס למקום עבודה, דילמות אתיות ומוסריות, והחלטות על צריכת מוצרים ושירותים.

³⁸ זאת מאחר שאורח החיים החרדי כולל מגוון מאפיינים מלבד הפרדה מגדרית (שאף היא אינה מאפיינת באופן אחיד את כל מישורי אורח החיים החרדי). יש לציין בנוסף לכך, שהדרך העמומה בה נוסחה התשובה אינה מאפשרת להבחין בין נבדקים אשר אורח החיים החרדי חשוב להם, אולם אינם חוששים שלימודים באקדמיה יפגעו בו (ולפיכך עשויים שלא לסמן "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" כשיקול המשפיע על החלטתם), ובין נבדקים אשר אורח החיים החרדי אינו חשוב להם (ולפיכך, מסיבה אחרת בתכלית, לא יסמנו שיקול זה כשיקול משפיע).

אחרים—הולכה את הנבדקים לתשובה שאינה עולה בקנה אחד עם ההעדפות שמסרו לשאלות הניטרליות יותר בסקר.³⁹ מסקנה זו מתחזקת עוד יותר לאחר ניתוח חוזר של שאלה 14 בסקר, שבחנה את הסיבות לרצון במסגרת אקדמית נפרדת. מפאת הכשלים הרבים בניתוח ובדיווח הממצאים של שאלה זו אני עוסקת בה בהרחבה בהמשך, בפרק המרכז את הליקויים בניתוח ודיווח הממצאים בסקר מל"ג. אולם ניתן לציין כבר כעת את הנתון הבא: כאשר נשאלים חרדים שהביעו עניין במסגרות אקדמיות מופרדות נשאלו באופן ישיר בדבר הסיבה העיקרית שבשלה הם מעוניינים במסגרת כזו, 1.5% בלבד—**ליתר דיוק, 5 נשאלים בכל המדגם**—ציינו שרצונם ללמוד בנפרד מנשים/גברים הוא הסיבה העיקרית לרצונם ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת. נתון זה לא מדווח בשום מקום במחקר המל"ג.⁴⁰

יש לציין שעיון במפת השיקולים והחששות המצטיירת מהשאלות הניטרליות בסקר מעלה כי ההחלטה ללמוד לימודים אקדמיים מושפעת מגורמים רבים, וכי הגורמים הכלכליים-מקצועיים חשובים לא פחות, ואף יותר, מהחשש מפגיעה באורח החיים החרדי. כך, כ-57% מהנשאלים ציינו את הסיכוי לשפר את שכרם כגורם מניע ללימודים אקדמיים, לצד 50% שצינו את שיפור הסיכויים להשתלבות בעבודה ו-46% שצינו את ההתקדמות בעבודה ובקריירה. 51% ציינו את הרצון והעניין בלימודים כגורם מרכזי. החששות המרכזיים היו עלויות שכר הלימוד (62%) והחשש מלימודים ארוכים (59%) ושני אלה קדמו לחשש מפגיעה באורח החיים החרדי (49% כאמור).

מעבר לבעיות מרכזיות אלה בניסוח השאלות בסקר, ניתן לנקוב בבעיות משמעותיות נוספות. סקר מל"ג לא הגדיר לנשאלים (או לקוראים) מה הכוונה ב"אורח החיים החרדי" ומה הכוונה ב"הפרדה בין גברים ונשים". כפי שנראה בהמשך, ישנם לפחות שלושה מישורים בהם ניתן לבצע הפרדה מגדרית ולפרש את הביטוי הפרדה מגדרית, וההבדלים העמוקים ביניהם אינם מאפשרים לכרוך ביניהם ללא הבחנה.

2. ניתוח ודיווח הממצאים

נוכח הבעיות המתודולוגיות בתכנון הסקר, ובפרט בשאלות הליבה שלו, לא ניתן להסתמך על הנתונים שנאספו שכן הם אינם מספקים תמונה מהימנה ובת פירוש של העמדות בחברה החרדית כלפי לימודים אקדמיים. לצד האמור, יש לציין כי גם ניתוח הנתונים לוקה בחסר, והפרק הנוכחי מתעכב על שני ליקויים, תוך ניתוח מחודש של הנתונים הרלוונטיים בהתבסס על בסיס הנתונים שהועבר מהמל"ג, לאחר בקשה לפי חוק חופש המידע.⁴¹

ליקוי משמעותי ראשון בניתוח הוא בחינת ההעדפות לגבי הפרדה מגדרית בלימודים של אוכלוסיית המשיבים בכללותה, מבלי להבחין בין נשאלים שהצהירו שלימודים אקדמיים מעניינים אותם במידה כזו או אחרת ובין נשאלים שהשיבו בשאלה קודמת שאין להם כל עניין בלימודים אקדמיים. מטבע הדברים, הקבוצה האחרונה רלוונטית במידה נמוכה מאוד לניתוח, ומאחר שהיא אינה קטנה (37% מהמדגם) וצפויה

³⁹ ברשימת השאלות הניטרליות יותר בסקר ניתן למנות, בנוסף לשאלות 6 ו-9, סדרה של שאלות שבחנה את מידת הפרגמטיות של סטודנטים חרדים ביחס להפרדה מגדרית, בין היתר ביחס לנכונות ללמוד תואר שני לא בהפרדה, ללמוד חלק מהקורסים לא בהפרדה, ולהשתתף בהשתלמויות מקצועיות לא בהפרדה (שאלות 17-19). התשובות לשאלות אלה, שהופנו אך ורק לאקדמאים חרדים, שלמדו רובם ככולם במסגרות נפרדות, הניבו פרגמטיות לא מבוטלת. כך, על אף שכ-85% מהאקדמאים למדו במסגרות נפרדות, כ-51% הביעו נכונות להשלים קורסים לתואר במסגרת מעורבת, במידה מועטה עד רבה, וכ-65% הביעו נכונות להשתתף בהשתלמויות מעורבות לצורך קידום תעסוקתי, במידה מועטה עד רבה. ממצאים אלה מבוססים על ניתוח מחודש של נתוני הסקר, אולם נתונים דומים מדווחים גם אצל מלחי, בעמ' 40 (ככל הנראה, מחקר המל"ג מנתח בעמוד זה רק את פלח האקדמאיות החרדיות, אולם הניתוח כאן מבוסס על כלל האקדמאים החרדים במדגם המל"ג).

⁴⁰ ראו מטה את הטקסט הקודם ונלווה לה"ש 46-47.

⁴¹ עוד על הניתוח המחודש שנעשה ראו נספח ב', המפרט אודות קובץ הנתונים שהועבר מהמל"ג ומשווה את הנתונים המדווחים במחקר שנכתב עבור המל"ג על ידי מלחי לנתונים בקובץ זה.

להיות שמרנית במיוחד, התחשבות בנתונה עשויה להטות משמעותית את התוצאות.⁴² לכל הפחות, היה צורך להציג את שני הניתוחים זה לצד זה.⁴³ אמנם, מאחר ונתוני הסקר בסוגיית ההפרדה הינם פגומים בשל הדרך בה נאספו, כפי שהוסבר לעיל, אין טעם לבצע ניתוח ספציפי זה מחדש.⁴⁴ יחד עם זאת, מאחר וניתוח זה צפוי להיות משמעותי בכל בחינה חוזרת של עמדות הציבור החרדי ביחס להפרדה, יש לבצעו בכל מחקר עתידי של הסוגיה.

בעיה נוספת, המורכבת מפגמים באיסוף, בניתוח ובדיווח הנתונים, נובעת מהשאלה שבחנה את הסיבות העיקריות העומדות מאחורי רצון במסגרת אקדמית נפרדת. שאלה זו (14 בסקר) לא הופנתה לכל המשיבים בסקר והשאלון עמום ביחס לתנאי הכניסה אליה. מחקר המל"ג אינו מדווח את מספר המשיבים לשאלה אולם ניתוח בסיס הנתונים מעלה כי מדובר ב-328 מתוך 980 המשתתפים במחקר, וכי קבוצה זו אינה כוללת משיבים שלא גילו כלל עניין במסלולים אקדמיים המפרידים בין גברים ונשים בכל רחבי הקמפוס אולם כוללת נתחים נכבדים מאלה שהשיבו לשאלות הקודמות שעסקו בהעדפות לגבי קמפוסים כלליים או נפרדים.⁴⁵ נבדקים אלה נשאלו "מהי הסיבה העיקרית לכך שאתה מעוניינת/ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת?". התשובות האפשריות הבחינו בין "אורח חיים וערכים חרדיים-דתיים", "רצון ללמוד בנפרד מנשים/גברים", "לשמור על רמה רוחנית וצניעות", "השקפת עולם דתית", ו"בגלל תנאי קבלה נוחים וקלים". הנבדקים יכלו גם לפרט תשובה אחרת. כבר כעת ניתן לשים לב לכך שגם כאן קשיי ניסוח מקשים על פרשנות התשובות שכן חלק מהסיבות נראות קשורות זו לזו (למשל, צניעות הינה ערך חרדי-דתי וחלק מאורח החיים החרדי, אולם היא הוצמדה מסיבה כלשהי ל"רמה רוחנית" ולא ל"אורח חיים וערכים חרדיים-דתיים"; "השקפת עולם דתית" אף היא יכולה להימצא בחפיפה עם ערכים חרדיים-דתיים. לרוב נהוג להבחין בין השקפה והלכה, אולם השאלה לא כללה תשובה שהתייחסה להלכה או לפסיקה רבנית שתייצר ניגוד כזה).⁴⁶ על אף קשיים אלה, לענייננו די בכך שהשיקול המגדרי מופיע בפירוש באופן נפרד משיקולים רוחניים, ערכיים, ומנהגיים אחרים. זו, למעשה, הפעם הראשונה והיחידה בסקר בה הנבדקים מקבלים הזדמנות לבחור בשיקול המגדרי בנפרד משיקולים הקשורים בערכיהם ואורחות חייהם. על אף הפוטנציאל ההסברי הגלום לכאורה בשאלה זו, מחקר המל"ג מדווח על התוצאות שהתקבלו באופן עמום במיוחד. מפתת חשיבות הדברים, ראוי להביא את הפסקה הרלוונטית במלואה (עמ' 32, תת-פרק 2.4.1 לדו"ח):

בין הסיבות והמניעים לרצון ללמוד במסגרות אקדמיות מותאמות לחרדים שבהן מתקיימת הפרדה בין נשים לגברים, ניתן למנות שניים-שלושה מניעים מרכזיים הכרוכים

⁴² בניתוח כזה מצא פרופ' עודד נבון כי שיעור המשיבים המתנגדים למסגרות המעורבות יורד מ-79% ל-63%. ראו בכתבתו של אור קשתי "נתונים חדשים מערערים הנחת יסוד לפיה רוב החרדים מתנגד ללימודים מעורבים" הארץ 19.4.2018 (זמין כאן: <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.6012816>).

⁴³ יוער כי בשיחה טלפונית עם מר מלחי עלה כי הוא לא ביצע בעצמו את הניתוחים הסטטיסטיים המופיעים בדו"ח מאחר שמומחיתו היא במחקר איכותני, ואין לו הכשרה מתאימה לביצוע מחקר כמותי. מלחי ציין כי סטטיסטיקאית פלונית, שאינה מוזכרת בשמה בדו"ח ושמה לא נמסר בשיחה, ביצעה את הניתוחים, מבלי שתהיה לו את היכולת המתודולוגית לבקר את ניתוחיה. מידע זה מעלה תמיהה משמעותית על בחירת המל"ג להפקיד מחקר מרכזי, המשליך באופן כה משמעותי על קבלת ההחלטות בסוגיה, בידי חוקר שאינו מומחה במתודולוגיה הרלוונטית (לפי דבריו) ואינו מחזיק אף בידע סטטיסטי שיוכל לסייע לו לפקח על בעלי תפקידים אחרים בפרויקט. בשורה התחתונה, הצהרת מלחי כי אינו יכול לערוך לניתוחים שבוצעו והותרת הסטטיסטיקאית שביצעה אותם אנונימית מובילות לכך שאין למחקר כתובת אליה ניתן להפנות שאלות או ביקורות, בניגוד גמור לנהוג במחקרים אקדמיים וכמתחייב במחקר שבוצע על ידי רשות מנהלית, משמש בסיס לקבלת החלטות וממומן מכספי ציבור.

⁴⁴ זאת במובחן מהחלקים הראשונים בסקר, שניסוחם מאפשר להסיק מסקנות כלשהן מהתשובות. מסיבה זו, אין צורך להתעכב אודות הניתוח שביצע נבון, על אף שביקורתו האנליטית על הניתוח של מלחי מוצדקת.

⁴⁵ ייתכן שהשאלה נועדה להיות מופנה לכל מי שציין חוסר נכונות ללמוד בקמפוס כללי "שאינו מותאם לאורח החיים החרדי" ובהמשך גילה נכונות ללמוד במוסד שנהוג בו הפרדה מלאה בכל רחבי הקמפוס או בכיתות נפרדות בקמפוסים כלליים (בסה"כ 350 נבדקים), אולם בדיקת מסד הנתונים מעלה שרק 328 נבדקים נשאלו את השאלה.

⁴⁶ קשיי הניסוח מאפיינים גם את השאלה עצמה, שאינה מבהירה למה הכוונה ב"מסגרת אקדמית נפרדת"—מסגרת לחרדים בלבד, מסגרת לחרדים בלבד בהפרדה מגדרית, או מסגרת בהפרדה מגדרית. הרכב התשובות מעיד כי הכוונה לאפשרות השנייה, וכך גם פורשה השאלה בדו"ח המל"ג, אולם לא ניתן לשלול כי חלק מהנבדקים פירשו אותה אחרת, והדבר השפיע על תשובותיהם. לצרכי הדיון, נניח כי השאלה פורשה על ידי הנבדקים כפי שפורשה על ידי המל"ג.

זה בזה בקשר הדוק וברור: (א) המניע הראשון במעלה (58% מהגברים ו-43% מהנשים) הוא עצם קיומו של אורח-חיים החרדי שבו ההפרדה המגדרית רווחת מאוד במרבית הקהילות ובמעגלי חיים רבים; (ב) מניע שני (כ-28% מכלל המשיבים) הוא החשיבות המיוחסת לשמירה על הצניעות ועל רמה רוחנית נאותה; (ג) גורם נוסף, שלישי במעלה, המהווה מרכיב בשני הגורמים הראשונים, קשור להשקפת העולם והערכים הדתיים בציבור זה (21% מהנשים ו-7% מהגברים). למעשה, כל שלושת הגורמים קשורים זה בזה ומהווים מערך העדפות שלם המייחס לשמירת אורח-חיים החרדי, המושגת על ערכי הצניעות וההפרדה בין המינים, חשיבות רבה מאוד, שבגינה שיעורים גבוהים מאוד בציבור זה מעוניינים בהפרדה מגדרית במסגרות אקדמיות ייעודיות לחרדים.

פסקה זו מעלה מספר רב של קושיות ותמיהות. ראשית, המחקר כלל אינו מציין שהמשיבים נשאלו בנפרד ובאופן ישיר על הרצון ללמוד בנפרד מגברים ונשים, אלא כורך את השיקול המגדרי ב"אורח החיים החרדי שבו ההפרדה המגדרית רווחת מאוד". ניסוח זה מאפשר לדו"ח להציג את ההפרדה המגדרית כמניע "הראשון במעלה" על אף שהשאלה עצמה אינה מאפשרת להסיק כל מסקנה כאמור. הדו"ח כורך יחדיו גם את השיקולים הקשורים להשקפת עולם ול"ערכים דתיים", למרות שהשאלה הציגה את שני סוגי השיקולים כאפשרויות נפרדות לבחירת הנשאלים; ובין אלה ובין שני השיקולים הראשונים, באופן שאינו מבהיר מדוע מצא לנכון לכתחילה לשאול על כל אחד מהשיקולים הללו בנפרד ומדוע הוא מוסיף לדווח עליהם בנפרד. למעשה, מהפסקה שנכתבה אודות שאלה זו אין ניתן כלל להבין את מבנה השאלה ואת התשובות האפשריות שהועמדו בפני הנבדקים. אמנם, לעיתים חוקרים מוצאים בדיעבד ששאלה מסוימת לא נוסחה כהלכה ומחליטים לפסול אותה מניתוח כליל או לדון בקשיים המתעוררים עקב כך. ניתן גם, בשאלות מסוימות, לקבץ תשובות קרובות לקטגוריה אחת, אולם הדו"ח לא נוקט בגישה זו. טשטוש זה מאפשר לדו"ח המל"ג לסכם כי ההפרדה בין המינים היא מרכיב בכל השיקולים והסיבה המרכזית לבחירה במסגרות אקדמיות ייעודיות לחרדים. גישתו של מחקר המל"ג—לטשטש ולהציג באופן סלקטיבי הן את השאלה והן את הנתונים שנאספו בה, פסולה הן מבחינה מתודולוגית והן מבחינת אתיקת הדיווח. הדברים חמורים במיוחד מאחר שפסקה זו מסתירה את הממצאים האמיתיים שנאספו בשאלה זו. בעוד ש-55% מהנבדקים השיבו שאורח החיים החרדי והערכים החרדיים הם הסיבה העיקרית לרצונם ללמוד במסגרת נפרדת, 27% ציינו את הרצון לשמור על רמה רוחנית וצניעות, ו-14% ציינו שהשקפת עולם דתית – 5 נבדקים בלבד, 1.5% מכל הנשאלים, ציינו כי הסיבה המרכזית למסגרת הנפרדת היא הרצון ללמוד בנפרד מנשים/גברים.⁴⁷ קריאת הדיווח (המצוטט מילה במילה מעלה) אל מול נתוני האמת חושפת את ההטיה הקשה בדיווח הממצאים.

3. איסוף הנתונים לסקר

איסוף המידע לסקר מל"ג בוצע באמצעות חברת "דיאלוג" באמצעות סקר טלפוני (כפי הנראה, לקווים נייחים בלבד) שנאספו בו ככל הנראה 760 או 980 נשאלים (המחקר אינו מבהיר את שיטת הדגימה של הסטודנטיות החרדיות, שתשובותיהן נאספו בנפרד מהמדגם הראשוני). מדובר במדגם גדול ומשמעותי, אולם כפי שמצוין במחקר המל"ג, גם כאשר סקרים מתבססים על מדגם מייצג של האוכלוסייה, הם נוטים לסלקטיביות מסוימת מעצם כך "שנשאלים פוטנציאליים שנושא המחקר רחוק מליבם או מעורר בקרבם התנגדות ראשונית, לא יסכימו מלכתחילה לקחת חלק בריאיון הטלפוני." מחקר המל"ג מדווח כי שיעור הסירוב להשתתף בסקר עמד על כ-33%, אולם הוא אינו מדווח את שיעור התשובות המלאות מקרב מי שנוצר איתם קשר. מנתונים שהתקבלו מחברת "דיאלוג", שביצעה את המחקר, עולה כי שיעור התשובות

⁴⁷ תמונה זו אינה משתנה משמעותית גם לאחר בחינת התשובות הפתוחות לשאלה. נוסף לחמשת הנבדקים שבחרו בשיקול המגדרי, שישה משתתפים נוספים בחרו ב"אחר" וציינו כי "כל התשובות נכונות", אחד נוסף רמז למגדר ("לשמור על עצמי שלא איכשלי"), וחמישה נוספים אזכרו מגדר בתשובותיהם (כולל נבדקת אחת שהשיבה "לא מעניין עם גברים"). סכימת כל התשובות הללו יחדיו עולה כדי 8% בלבד מכלל התשובות שניתנו לשאלה.

המלאות הנאספות על-ידיה מסקרים הנערכים בחברה החרדית (הן סקרים שיווקיים והן סקרי עמדות, כשל המל"ג) עומד בדרך כלל על כ-5-7% בלבד. לשיעור המסרבים (העומד בסקרים סטנדרטיים על 28-34%, בדומה לסקר מל"ג), יש להוסיף חוסר מענה, מענה פקס, קו לא תקין, קשיי שפה, מענה של מרואיין לא מתאים, מענה של מרואיין לא חרדי ויוצא בכך סיבות המביאות את שיעור הראיונות שהסתיימו בהצלחה לטווח המזערי האמור. יש לציין כי שיעור זה נמוך מהשכיח במחקרים הנערכים באמצעות סקרים טלפוניים,⁴⁸ ואף נמוך מזה שדווח במחקרים קודמים על החברה החרדית.⁴⁹ בהעדר נתונים על שיעור התשובות המלאות שנאספו עבור המל"ג, קשה להסיק מסקנות חד-משמעיות על יציגות הממצאים. ככל ששיעור התשובות המלאות בסקר מל"ג דומה לשיעור הסטנדרטי בחברת "דיאלוג", יש בכך כדי להטיל ספק של ממש במידת הייצוג של המדגם את החברה החרדית. אמנם אין הדבר מפחית מחשיבות התשובות המלאות שנאספו, אולם שיעור תשובה כה נמוך צריך ללמדנו זהירות רבה בפרשנות התוצאות.

4. פרשנות התשובות

עד כה הצבענו על מספר בעיות מרכזיות בתכנון, ביצוע, וניתוח סקר מל"ג: השאלון נוסח באופן מוטא, המערב יחדיו משתנים שונים ואינו מאפשר ללמוד על המשתנים המרכזיים שביקש המחקר למדוד. שנית, ניתוח הממצאים פשטני ואינו מתחשב במרכיבים משמעותיים, כגון מידת הרצון ההתחלתי בלימודים אקדמיים. בנוסף, הדיווח אודות ממצאים מרכזיים לקוי ומוטה בנקודות מרכזיות ביותר. שלישי, המחקר עמום ביחס לשיטת הדגימה ותוצאותיה, ונתוני חברת הסקרים מעלים חשש שהמדגם משקף שיעור זעיר מהחרדים שהתבקשו לענות על הסקר, ולפיכך עשוי להיות מוטא (על אף השאיפה להוות מדגם מייצג של החברה החרדית). לכך יש להוסיף את הפרשנות הסלקטיבית והחסרה של הנתונים שנאספו. בנוסף לטשטוש מקומו השולי של השיקול המגדרי בשאלה היחידה ששאלה אודות שיקול זה מפורשות, מחקר מל"ג גם התעלם מסתירות פנימיות אחרות בממצאים, למשל העובדה כי רק 15% מהנשאלים ציינו את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כאחד מהשיקולים המרכזיים בהעדפותיהם ביחס ללימודים אקדמיים (ראו מעלה). הסקר רצוף במתחים נוספים,⁵⁰ אולם להוציא דיונים נקודתיים בחלק ממתחים אלה, אין ניסיון ליישב ביניהם או להסביר אותם באופן כללי יותר.

הבעייתיות של הדיון החסר והחלקי בממצאים מתעצמת נוכח הפגם המשמעותי ביותר במחקר: היומרה להסיק ממנו מסקנות חד-משמעיות בדבר הצורך בהפרדה מגדרית. כך, המחקר טוען כי "מסקנותיו

⁴⁸ שיעור התשובות המלאות בסקרים טלפוניים משתנה בין שנים, מסקר לסקר וממדינה למדינה, והתדרדר עם השנים משמעותית, בין היתר עקב העובדה שחברות הסקרים ממשיכות ליצור קשר עם נבדקים בטלפונים קוויים בעיקר או בלבד, בעוד שחלק ניכר מהאוכלוסייה זמין היום בעיקר או באופן בלעדי בטלפונים ניידים. מחקר מל"ג לא סיפק מידע על שיטת הדגימה הטלפונית ששימשה את המחקר והאם כללה טלפונים ניידים. ברף הנמוך מצויים שיעורי מענה של כ-9%, ראו: Scott Keeter et al, *What Low Response Rates Mean for Telephone Surveys*, PEW RESEARCH INSTITUTE במחקר אחר שנעשה במדינת ניו יורק שיעורי המענה היו כ-19% בממוצע ושיעורי הסירוב עמדו על 4%. Lim, Sungwoo, et al. "Estimating nonresponse bias in a telephone-based health surveillance survey in New York City.", *AMERICAN JOURNAL OF EPIDEMIOLOGY* 178.8 (2013): 1337-1341. לפי ההערות האמפיריות, המסרבים להשתתף בסקרים לרוב אמידים יותר מהמשתתפים בהם, ומשפחות מרובות ילדים בדרך כלל משתתפות יותר בסקרים טלפוניים (Lim, שם). בנוסף, המסרבים נוטים למעורבות פחותה בקהילה ובפוליטיקה ונוטים להיות משכילים יותר (Keeter, שם).

⁴⁹ מחקרים של Noam Gidron and Ryan Enos, למשל, שהמשיבים לו גויסו מדלת לדלת, פנים אל פנים, שזכה לשיעור תשובה של 16.9% (יותר הפרטים סירבו להשתתף או לא התאימו להשתתף, למשל ילדים מתחת לגיל 18). זהו שיעור המענה השכיח לסקרים, העומד סביב 16%. ראו Ryan Enos and Noam Gidron, *Intergroup Behavioral Strategies as Contextually Determined: Experimental Evidence from Israel*, 78(3) *THE JOURNAL OF POLITICS* 851, 856 (2016). דיון מפורט בנושא זה מצוי בנספח א', המשווה את מדגם המל"ג למדגם שנאסף עבור המחקר הנוכחי, שזכה לשיעור היענות הגבוה מהמקובל בסקרות.

⁵⁰ למשל, המתח בין העדפות החסידיים בסקר לבין דיווחם על התנהגותם ביחס ללימודים אקדמיים בעבר. מלחי, לעיל ה"ש 3, 36.

הברורות והמוצקות של מחקר זה מלמדות, מעבר לכל ספק, כי הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, עדיין נדרשת ברוב המסגרות האקדמיות, לצורך שילובן של אוכלוסיות חרדיות נרחבות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל.⁵¹ (42-43), ובניסוח שונה במקצת בתקציר המנהלים המופיע בעמוד 3). הוא מוסיף וקובע את הסיבה לכך: "מרבית החרדים אינם מוכנים ללמוד במסגרות אקדמיות כלליות ללא הפרדה מגדרית... בשל החשיבות שנשים וגברים מציבור זה מייחסים לערכי הצניעות ולאורח-החיים החרדי הדוגל בהפרדה מרבית בין נשים וגברים במעגלי חיים שונים." (43). טענה זו חסרת בסיס, שכן לא נאסף כל מידע אמפירי שיכול לתמוך בקשרים סיבתיים בין המשתנים. מחבר המחקר אף לא התיימר לנתח את נתוניו באופן שיכול להציע קשרים כאלה (למשל באמצעות מודל רגרסיה מנבא, המפקח על משתנים דמוגרפיים שונים).⁵¹ ממילא, כפי שראינו, אין בשאלות הסקר יכולת לבצע את ההפרדה האמורה בין משתנים. נראה שהשאלה המרכזית עליה מסתמך המחקר לצורך הקביעה הסיבתית היא זו שהפגמים בנייתוחה עולים כדי דיווח מסולף של הממצאים.⁵² זאת ועוד, המחקר נוקט בטון נחרץ זה על אף שהנתונים שנאספו ביחס לאקדמאים חרדים עצמם—במובחן מהציבור החרדי הכללי—העלו כי "ניתן לזהות פער מסוים בין העמדות המוצהרות של אוכלוסיות חרדיות שונות ויחסן כלפי אפשרויות הלימוד באקדמיה, לעומת ההתנהגות בפועל. הממצאים הנוכחיים מלמדים כי שיעור לא מבוטל, כרבע מכלל החרדים בעלי תואר אקדמי, למדו במסגרות אקדמיות כלליות."⁵³

ההתנסחות החותכת והחד-משמעית של מחקר מ"ג ביחס לממצאים אינה מתיישבת עם המתודולוגיה האמפירית בה בוצע המחקר. גם לו היה הסקר מושלם בתכנונו, ביצועו, ניתוחו, ופרשנותו (והוא, כאמור, לוקה משמעותית בכל אחד ואחד מהמישורים הללו) לא יכול היה הסקר להוות בסיס למסקנות החותכות והחד-משמעיות אליהן מתחייב המחקר. סקרים (להבדיל מניסויים) אינם מאפשרים להסיק קשרים סיבתיים בין משתנים, הם בוחנים העדפות ולא התנהגות, והם מצלמים תמונת מצב של רגע בזמן שעשויה להשתנות מהותית, גם יום לאחר הסקר. בהינתן מגבלות מתודולוגיות אלה, יש להשתמש בתוצאותיהם בזהירות ולבחון תמיד האם יש מקום לסברה כי המשתנים שנאספו עשויים להשתנות עם חלוף הזמן או בניסוח שונה. בכל מקרה, יש להכיר תמיד במתח הקיים בין העדפות להתנהגות.

לסיכום, סקר מ"ג והדו"ח שנכתב על בסיסו אינם יכולים לשמש בסיס מידע מהימן לקבלת החלטות בסוגיה הסבוכה בה נועד לסייע. יש להצר אפוא על הדרך בה הוצג המחקר ועל כך שהמל"ג בחרה להסתמך עליו מבלי להתעמק בממצאיו וכשלו⁵⁴ ואף שאבה את ההצדקה לתוכניתה מהחלקים הבעייתיים ביותר בסקר.⁵⁵ כידוע, תנאי מוקדם לקבלתה של החלטה מנהלית תקינה הוא קיומה של תשתית עובדתית המבססת את ההחלטה. אחת החובות המרכזיות המוטלות על הרשות המנהלית היא לאסוף ראיות אמינות, מהותיות, השייכות לעניין, על מנת להבטיח כי בפני הרשות, נאמן הציבור, מצויים כלל הנתונים הדרושים

⁵¹ רגרסיה מנבאת היא שיטה סטטיסטית הבוחנת את מערכת היחסים בין שני משתנים או יותר, בניסיון לבחון את ההשפעה של משתנה המוחזק כבלתי תלוי על משתנה המוחזק כתלוי, בדרך כלל תוך פיקוח על משתנים נוספים שעשויים להסביר את מערכת היחסים. למשל, בשביל לתמוך בטענה הסיבתית המוצגת בדו"ח המל"ג, היה צורך במודל רגרסיה שבו מידת החשיבות המיוחסת לערכי הצניעות היתה משמשת כמשתנה מנבא (בלתי תלוי), ומידת הרצון בהפרדה מגדרית באקדמיה הייתה משמשת כמשתנה תלוי, ומשתנים נוספים העשויים להימצא במתאם עם שתי השאלות (למשל, מצב משפחתי, גיל, האם לבן/בת הזוג יש השכלה אקדמית, וכו') מפורקים במסגרת הרגרסיה.

⁵² המחקר מוסיף וקובע קביעות נוספות, ספקולטיביות לחלוטין, באופן נחרץ וללא כל מידע אמפירי תומך, למשל שם, 43: "סביר מאוד להניח כי מרבית החרדים, ובוודאי שכל מנהיגיו של ציבור זה, יתנגדו באופן חריף לכפיית לימודים אקדמיים במסגרות כלליות-מעורבות, זאת בשל כלל הטיעונים וההסברים שעלו במסמך זה ומסמכים קודמים." מיותר לציין ששאלות אלה לא נשאלו, כפיית לימודים אקדמיים מעולם לא עמדה על הפרק, ומנהיגי הציבור החרדי לא היוו חלק מאוכלוסיית המחקר.

⁵³ שם, 35.

⁵⁴ ראו ה"ש 13 וה"ש 30-32 לעיל.

⁵⁵ ראו את הציטוט שהובא בסמוך לה"ש 32, המסתמך על הפסקה בה הממצאים מוצגים באופן מסולף.

לצורך קבלת ההחלטה; וכי נתונים אלה מהימנים ומשכנעים במידה הדרושה להצדקת ההחלטה.⁵⁶ המציאות מאז פרסום מחקר המל"ג מעידה כי המידע האמפירי הקלוקל המוצג בו והמסקנות הפזיזות שהוסקו ממנו משמשים באופן נרחב להצדקת מדיניות ההפרדה המגדרית. כך למשל, בתוכנית הרב-שנתית של המל"ג נכתב בסעיף 86, בהסתמך על סקר מל"ג, כך: "ניתן אפוא לומר כי קיימת העדפה ברורה למדי של נשים (בפרט) וגברים חרדים, ללימודים אקדמיים במסגרות המותאמות לציבור זה, הכוללות הפרדה מגדרית בכל רחבי הקמפוס" (וכן בסעיף 76). גם המדינה, בתשובתה לעתירה בנוגע להפרדה המגדרית באקדמיה, מתבססת על ממצאי הסקר באופן מרכזי להצדקת ההפרדה: "מסקר העמדות שערך מלחי עולה מסקנה חד משמעית, לפיה על מנת לשלב אוכלוסיות חרדיות בהשכלה הגבוהה בישראל, יש לחזק את המסגרות המקיימות הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, ובפרט בלימודים לתואר ראשון. לצד זאת, המליץ מלחי לייצר גם מסגרות שתאפשרנה לימודים אקדמיים בתוכניות אקדמיות רגילות בקמפוסים כלליים, שבהם יוכלו להשתלב חרדים המעוניינים בכך" (פסקה 48 לכתב התשובה; ממצאי הסקר נסקרים בהרחבה יתרה בפס' 66-67 לכתב התשובה; וכן בפס' 73). נוכח הבעיות הקשות המאפיינות את מחקר המל"ג, להצדקות אלה אין על מה לסמוך. במילים פשוטות, התשתית העובדתית של החלטת המל"ג כה מעורערת עד שאין ביכולתה להצדיק את ההחלטה כפי שנתקבלה.

ג. בחינה ניטרלית של עמדות האוכלוסייה החרדית כלפי לימודים אקדמיים והפרדה מגדרית

כאמור בפרק הקודם, הבעיות הקשות המתגלעות במחקר מל"ג שוללות את היכולת להסתמך עליו להבנת תמונת העמדות וההעדפות בחברה החרדית כלפי הפרדה על בסיס מגדרי באקדמיה, הן באופן עצמאי הן ביחס ליתר השיקולים. לצורך גיבוש תמונת העדפות כזו, יש לערוך מחקר חדש שיהיה חף מהליקויים והקשיים המאפיינים את סקר מל"ג.

בנוסף לבעיות המתודולוגיות עליהן עמדתי בפרק הקודם, קושי מרכזי נוסף הוא חוסר הבהירות המאפיין את המושג "הפרדה מגדרית", חוסר בהירות המאפיין לא רק את סקר מל"ג אלא גם את השיח המשפטי והציבורי סביב הסוגיה. כפי שאטען וגם אראה כעת, הפרדה מגדרית הינה מושג רב-מימדי, הדורש אפיון קונקרטי והבחנה בין מימדים שונים של הפרדה על מנת לקבל פשר ברור ומובן. לטענה זו ישנה חשיבות רבה. בהעדר המשגה קונקרטית המתארת בדיוק למה הכוונה במילים "הפרדה מגדרית" או "הפרדה בין גברים ונשים", מונחים אלה מכסים על מישורים שונים בהם ניתן ליישם הפרדה בין המינים ובהתאם עשויים להסתיר הבדלים משמעותיים בהעדפות.

מבחינה אנליטית, ישנם לפחות שלושה מישורים אפשריים של הפרדה: מישור המרצה (מניעת לימוד נשים בידי גברים ולהיפך), מישור הסטודנטים (מניעת למידה של גברים ונשים באותה כיתה⁵⁷) ומישור הקמפוס (מניעת שהות של גברים ונשים באותו מרחב אקדמי). מחקר המל"ג, כמו גם יתר הנתונים שנאספו עד כה בנושא זה, לא מאפשרים לקבוע מהו משקלו היחסי של כל אחד משלושת המישורים בעיצוב הביקוש

⁵⁶ ברק-ארז, לעיל הי"ש 26, 440-441; ההלכה המנחה בעניין זה מסוכמת בבג"ץ 987/94 יורונט קווי זהב (1992) נ' שרת **התקשורת**, פ"ד מח(5) 412, פסקה 11 לדברי השופט זמיר (1994) (ההליך המוביל ליצירת תשתית עובדתית צריך לעמוד בארבעה מבחנים: איסוף נתונים; השייכים לעניין; הנתונים צריכים להיות אמנים; וכבדי משקל במידה מספקת להצדקת ההחלטה; באותו מקרה נקבע כי החלטת משרד התקשורת בטלה מאחר שהצעדים בהם נקט משרד התקשורת לא תאמו את העובדות ביחס לבעיה אותה ביקש לפתור).

⁵⁷ יש לציין שמגוון האפשרויות רחב אף יותר. ניתן לתאר מודלים שונים של הפרדה גם בתוך הכיתה, במתכונת של "סידורי ישיבה" רצוניים שונים, דוגמת אלה שזכו לאישורו של בג"ץ בפרשת רגן.

ללימודים גבוהים בציבור החרדי והאם הם שווים משקל או שונים זה מזה.⁵⁸ כמו כן, ייתכן מאוד שישנה שונות בין נשים לגברים ביחסם לכל אחד מרכיבי ההפרדה המגדרית וסביר להניח, כפי שצוין לעיל, כי תהיה שונות רבה בין מי שאינו שוקל לימודים אקדמיים למי שמגלה בהם עניין.⁵⁹ על מנת ללמוד את עמדות החברה החרדית בסוגיות אלה, תכנתי וביצעתי סקר חלופי.

1. המדגם

המדגם לסקר הנוכחי נאסף בתחילת שנת 2018 באמצעות באמצעות חברת "המדגם" של ד"ר אריאל איילון, המחזיקה בפאנל רחב של משיבים המוזמנים להשתתף בסקרים באמצעות דואר אלקטרוני. בסקר השתתפו 568 משיבים חרדים, 272 גברים ו-296 נשים (48% ו-52% בהתאמה),⁶⁰ אשר השתייכו לזרמים שונים בחברה החרדית: הזרם הליטאי (39.2%), הזרם החסידי (32.6%), הזרם הספרדי (20.2%), וכ-8% נוספים אשר הגדירו עצמם כבעלי תשובה או "אחר". גיל המשיבים נע בין 66-18, כאשר קבוצת הגיל הגדולה ביותר הינה 25-34 (53% מהמדגם). הרוב המוחלט של משיבי הסקר נשואים (80%), ולכ-69% אחוזים מכלל המשיבים יש ילדים. כ-80% מהגברים העידו כי הם לומדים תורה מידי יום.

חלק מהקוראים וודאי יהיו מודאגים לגבי ההסתמכות על מדגם חרדי אינטרנטי: האם לא ברור שחרדים רבים כלל לא משתמשים באינטרנט, ולכן המדגם האינטרנטי יהיה מוטה באופן חריף עבור קבוצה פחות אדוקה? התשובה לכך, בהקשר של שאלת המחקר הנוכחית, הינה שלילית ואני עוסקת בה בהרחבה בנספח א'. ראשית, רוב החרדים כיום עושים שימוש באינטרנט (66% לפי סקר המל"ג). שנית, מאפייניו הדמוגרפיים של המדגם—אלה שפורטו בפסקה הקודמת ונוספים, המפורטים באריכות בנספח, מקבילים לממצאים השכיחים במחקר ביחס לדמוגרפיה של החברה החרדית, כולל לדמוגרפיה המדווחת בסקר המל"ג. כך גם ביחס לעמדות המובעות במדגם. על מנת לסבר את האוזן, שיעור המשיבים הרואים חשיבות בהפרדה מגדרית בעבודה זהה לזה שאותר בסקרים רחבי-היקף קודמים, שנעשו באמצעות הטלפון.⁶¹ שלישית, ביחס לשאלת המחקר בה עסקינן, העוסקת באופן ספציפי בלימודים אקדמיים, מחקרים קודמים הצביעו על כך שקיים קשר הדוק בין שימוש באינטרנט ועניין בלימודים אקדמיים, ובין העדר שימוש באינטרנט והתנגדות ללימודים אקדמיים.⁶² גם בחינה של נתוני המל"ג מלמדת כי שימוש באינטרנט ועניין בלימודים אקדמיים נמצאים במתאם גבוה מאוד, וכי הרוב המכריע (כ-84%) של הסטודנטים החרדים עושה שימוש באינטרנט.⁶³ לבסוף, יש להדגיש כי לא הסתפקתי בנתונים אלה ובחנתי באופן ממוקד גם את פלח האוכלוסייה החרדית המגלה עניין בלימודים אקדמיים ואינו עושה שימוש באינטרנט (כ-10% ממדגם

⁵⁸ יוער, כי במחקר המל"ג מופיעות שתי שאלות המתייחסות לכיתות נפרדות בשולי הקמפוס ולקמפוסים נפרדים באופן מלא (12 ו-13, בהתאמה). שאלות אלה היו יכולות לאפשר באופן מקורב את בחינת העמדות לפחות ביחס למישור הכיתות והקמפוס, הגם שסקר המל"ג לא אסף נתונים לגבי מישור המרצים. אולם מאחר ששאלות אלה הוצגו לאחר השאלה המרכזית המוטה, ולפיכך מוסגרו לאורה, ובנוסף לא הוצגו לכל הנבדקים בסקר, לא מתאפשרת בחינה נקייה של תוצאותיהן. עוד חשוב לציין בהקשר זה את חוות הדעת של כהנר ומלאך, לעיל ה"ש 11, ס' 4.1.3, לפיה הפרדה ב"רשות הרבים המצומצמת, כלומר הכיתה", חשובה בהרבה מהפרדה בקמפוס בכללותו. כהנר ומלאך מבססים טענה זו על שיחות עומק עם מומחים לחקר החברה החרדית, אולם אין להם ממצאים אמפיריים התומכים בטענה. המחקר הנוכחי מאפשר לבחון לראשונה לבחון את השאלה באופן כמותי וניטרלי.

⁵⁹ מחקר המל"ג בחן את ההתפלגות השונה בקרב נשים וגברים ביחס ללימודים אקדמיים ומצא כי העניין בלימודים נפרדים בקרב נשים גבוה מהעניין בקרב גברים (64.2% ו-55.3% בהתאמה).

⁶⁰ בנוסף, 125 משיבים התחילו את הסקר ולא סיימו אותו. מתוכם, הרוב המכריע (103) נשר מיד לאחר מסך הפתיחה של הסקר, מבלי שביצע כל פעולה או נחשף לשאלות המפתח, קרי נשירה שאינה קשורה לנושא המחקר.

⁶¹ ראו ה"ש 77 להלן והדיון שם.

⁶² כך למשל מלאך וכהנר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 6-7, מחלקים את החברה החרדית לשלוש קבוצות—חרדים מודרניים, חרדים עם נגיעות מודרניות, וחרדים אולטרה-שמרנים. שתי הקבוצות הראשונות מתוארות על ידם ככאלה הפונות או עשויות לפנות ללימודים אקדמיים ובמקביל עושות שימוש באינטרנט (החרדים המודרניים מתוארים כבעלי "נגישות מלאה לתקשורת ולטכנולוגיות מתקדמות" והחרדים עם הנגיעות המודרניות מתוארים כמי ש"יחשפו לאינטרנט אך ברמות שונות של כשרות"). הקבוצה השלישית מתוארת כמי ש"רואים בדאגה את מגמות השינוי שעוברת החברה החרדית ומתנגדים לה באופן מוחלט. הם ישללו לימודי ליבה, שירות בצבא ולימודים אקדמיים וצריכת מידע שאינו מסונן ברמה הגבוהה ביותר." יוער כי כהנר (2018), לעיל ה"ש 12, מעריכה על בסיס סקר חדש ובהשוואה לסקרים הקודמים כי משקלן של שתי הקבוצות המודרניות גדל בהתמדה.

⁶³ פירוט הנתונים מצוי בנספח א'.

המל"ג), על מנת לבחון אם ניתן לייצר אומדנים מחמירים יותר לממצאים המוצגים בפרק זה. אולם, בחינה זו העלתה כי אין תימוכין אמפיריים לחשש כי העדרה של קבוצה זו מהמדגם הנוכחי יטה באופן משמעותי את התוצאות. מדובר בקבוצה קטנה באופן יחסי, שהגורמים המרכזיים המנחים אותה הם כלכליים ומעמדיים, והחשש לפגיעה באורח החיים החרדי פחות מרכזי עבורה מעבור יתר פלחי החברה.

נספח א' עוסק בפירוט במגבלות האפשריות של המדגם ובהשוואה למדגם המל"ג, ובכלל זאת עורך דיון בשיטת הדגימה עצמה ובהשוואות בינה ובין דגימה טלפונית, בכלל ובפרט בהקשר החרדי. לצד זאת חשוב להבהיר כי המדגם הנוכחי אינו מתיימר להיות מדגם חרדי מייצג, בניגוד ליומרת המדגם שנאסף עבור המל"ג... אולם, כאמור לעיל וכפי שאני מפרטת בנספח, ישנן מספר סיבות לסבור שהמדגם הנוכחי רלוונטי ביותר לבחינת שאלת המחקר הנוכחית, גם אם אינו מייצג באופן מלא את החברה החרדית. לסקר הנוכחי ישנם אף מספר יתרונות על פני סקר המל"ג, בין היתר שיעור נשירה מצומצם יותר ושיעור היענות גבוה יותר (וראו נספח א'). לצד זאת, הסקרים נבדלים בשני מאפיינים מרכזיים – שימוש באינטרנט, כאמור (בסקר הנוכחי שיעור המשתמשים גבוה יותר מסקר מל"ג, כפועל יוצא של שיטת גיוס הנבדקים) וגיל (הסקר הנוכחי מכיל ייצוג גדול יותר של שכבת הגיל 24-35 על חשבון גילאי 36+, מסקר מל"ג). ניתן להעלות נימוקים לכאן ולכאן האם מאפיינים אלה מהווים יתרון או חסרון של סקר שמטרתו היא מיפוי השיקולים והעמדות כלפי לימודים באקדמיה. זאת מכיוון שמצד אחד, לימודים אקדמיים הינם רלוונטיים בעיקר לאוכלוסייה צעירה יחסית (ובפרט שכבות הגיל המיוצגות ביתר בסקר הנוכחי), העושה שימוש מוגבר באינטרנט; ומהצד האחר, אוכלוסיית המדגם הינה יציגה פחות בסקר מסוג זה.⁶⁴ נוכח כך, ממצאי הסקר יוצגו להלן בשני אופנים: כפשוטם ולאחר שקלול סטטיסטי שאיזן את המדגם לפי המשקלות של גיל ושימוש באינטרנט. שקלול נתונים הינו הדרך המרכזית להתמודדות עם פערים בייצוגיות בסקרים והוא מבוצע כמעט בכל סקר גדול, כולל סקר מל"ג עצמו.⁶⁵ בנוסף לכך, ועל מנת להתמודד עם החשש הנובע מהעדר ייצוג של משיבים שיש להם עניין בלימודים אקדמיים אולם אינם עושים כל שימוש באינטרנט (10% ממדגם המל"ג, כאמור לעיל), בחנתי בממוקד את מאפייניה של אוכלוסייה זו, על מנת לאמוד את ההשפעות האפשריות של היעדר אוכלוסייה זו מהסקר הנוכחי. הממצאים, המוצגים אף הם בנספח א', מעידים כי העדרה של אוכלוסייה זו מהמדגם אינו צפוי להשפיע על תוצאותיו.

2. עיצוב המחקר

עם הכניסה למחקר, המשתתפים קראו כי הם עתידים להשתתף בסדרת מחקרים נפרדים שקובצה יחדיו. כמו כן, נמסר להם כי ההשתתפות במחקר כולו הינה אנונימית, כי פרטיהם האישיים חסויים וכי תשובותיהם ישמשו לצורכי מחקר.⁶⁶ עוד התבקשו המשתתפים לקרוא את השאלות בקפידה ולענות בכנות וברצינות. מי שהסכים להשתתף במחקר, סימן זאת במעבר לעמוד הבא. במסגרת המחקר, הנשאלים נשאלו אודות הרקע הלימודי שלהם, כולל השכלה על-תיכונית, והאם יש להם עניין כלשהו בלימודים אקדמיים באוניברסיטה או במכללה. לאחר מכן המשתתפים נשאלו את השאלה הבאה: "בהנחה שהיה ביכולתך

⁶⁴ יש לציין כי באופן כללי, ישנם הבדלים בין הדמוגרפיה של החברה החרדית והחברה הכללית בישראל בהיבטים שונים, כולל שיעור הנשואים ושיעור המשתמשים באינטרנט. נספח א', העוסק בהשוואה דמוגרפית בין המדגם הנוכחי ומדגם מל"ג, מתייחס להבדלים אלה בהקשרים הרלוונטיים.

⁶⁵ המשקולות בהם נעשה שימוש בסקר הנוכחי מופיעים בנספח א. ראוי לציין כי השינוי המשמעותי ביותר שגרר שקלול הנתונים נגע להיקף העניין בלימודים אקדמיים. בעוד שבנתוני הסקר המקוריים 55% מהנבדקים הביעו עניין בלימודים אקדמיים, בנתוני הסקר המשוקלל רק 43.4% הביעו עניין בלימודים. ממצא זה מחזק את הסברה כי יש לבחון את נתוני הסקר כפשוטם, ללא שקלול, מאחר והפרמטרים בהם הוא אינו מייצג את האוכלוסייה הינם פרמטרים בעלי רלוונטיות חיובית לשאלת המחקר. יחד עם זאת, לשם הזהירות המתודולוגית, הנתונים מהמדגם המשוקלל מובאים בהערות שוליים לאחר כל ממצא.

⁶⁶ המחקר אכן קיבץ יחדיו מספר שאלונים שונים שעסקו בזיכרון, תפיסה חזותית ולבסוף עמדות בסוגיות שונות הקשורות לחברה הישראלית. בהתאם לאמור, המחקר לא אסף כל פרט מזהה אודות הנבדקים ואנונימיות מוחלטת של הנשאלים נשמרה.

להתקבל לתואר שמעניין אותך באוניברסיטה שסמוכה למקום מגוריך, איזה שיקול מהשיקולים הבאים היה החשוב ביותר מבחינתך בהחלטה אם ללמוד באוניברסיטה? (ניתן לסמן יותר מגורם אחד)". בהמשך לכך, הנשאלים/ות יכלו לבחור מספר שיקולים לא מוגבל מרשימה של תשעה שיקולים, כמו גם להוסיף שיקול נוסף משלהם (על כן, סך כל התשובות אינו מסתכם ב-100%): יכולת כלכלית, הסיכוי למצוא עבודה במקצוע לאחר התואר, הסיכוי לשיפור בשכר ו/או התקדמות בעבודה כתוצאה מהתואר, מידת העניין בלימודים, היכולת לשלב משפחה ולימודים ומשך הלימודים בשנים. בין השיקולים הופיעו גם שלושה שיקולים שונים הקשורים בהרכב המגדרי של סביבת הלימודים: שיקול המתייחס למגדר המרצה ("מסגרת שתאפשר לימוד מפי מרצים גברים/נשים בלבד"), שיקול המתייחס למגדר הסטודנטים/ות בכיתה ("מסגרת שתאפשר ללמוד רק עם סטודנטים גברים/נשים באותה כיתה"), ושיקול המתייחס לסביבת הקמפוס בכללותה ("קמפוס לגברים/נשים בלבד, גם מחוץ לכיתות"). כל משתתף/ת ראה את השיקולים הללו בהתאמה למגדר שסומן בתחילת השאלון. השאלה לא הוצגה למשתתפים שסימנו בשאלה קודמת כי למדו לימודים אקדמיים בקמפוס רגיל (במובחן מקמפוס חרדי), שכן אלה כבר בחרו בפועל ללמוד במסגרות שאינן מופרדות מגדרית.

על מנת לעמוד על קיומו של מתאם אפשרי בין עמדות ביחס להפרדה בלימודים ועמדות ביחס להפרדה במקום העבודה, בסוף הסקר המשתתפים התבקשו להשיב גם על השאלה הבאה: "עד כמה חשוב לך שמקום העבודה שלך יפריד בין גברים ונשים?" ולבחור תשובה מ-1 (כלל לא חשוב) עד 7 (השיקול הכי חשוב).⁶⁷ כפי שניתן לראות, הבעיות המרכזיות שאפיינו את סקר מל"ג ביחס לסוגיית ההפרדה המגדרית אינן קיימות בשאלות שהופנו למשתתפים במחקר הנוכחי. השאלות אינן מנחות או מובילות את הנבדקים לתשובה מסוימת, ואינן מערבות שיקולים שונים באופן המונע הפרדה ובידוד של משתנים. השאלה המרכזית מפרידה בבירור בין שלושת מישורי ההפרדה המגדרית, ובכך מאפשרת להסיק אודות עמדות המשתתפים ביחס לכל פן בנפרד. בנוסף לכך, עיצוב השאלה באופן הממקם את השיקולים המגדריים לצד שיקולים אחרים הינו מציאותי יותר מעיצוב השאלה בידי המל"ג, שהעמיד את ההחלטה בדבר לימודים אקדמיים ככזו הנחתכת אך ורק לפי ההיבט המגדרי. ההחלטה אם ללמוד לימודים אקדמיים, בדומה להחלטות מורכבות אחרות, נסובה על מגוון שיקולים המשוקללים יחדיו בעת גיבוש ההחלטה, למשל מידת העניין בתואר, עלות הלימודים, תשואת התואר לשכר, אווירה והתאמה לאורח החיים הרצוי, וכן הלאה. על פי רוב, מוסדות שונים מציעים תמהילים שונים של מאפיינים אלה ואנשים שונים משקללים את התמהילים הללו באופנים שונים. בנסיבות אלה, בירור מרכזיותו של כל גורם בנפרד עשוי להטעות. כפי שציינתי בפרק א, ניתן להניח כי אנשים רבים היו משיבים בשלילה לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי המרוחק מבייתך כדי שעתיים נסיעה?", ובחיוב לשאלה "האם היית לומד/ת במוסד אקדמי שיעניק לך תואר בתחום שמעניין אותך ביותר לעסוק בו?". אולם אם שני המאפיינים—מרחק ועניין—מתקיימים באותו מוסד, מספר רב יותר של אנשים היה מוכן לנסוע על מנת ללמוד תחום הנמצא בראש מעייניו. אכן, מחקרים רבים מראים כי העדפותיהם של פרטים משתנות ואף מתהפכות כתלות בהצגה חד- או רב-מימדית של השיקולים.⁶⁸ מכאן שבחינת החלטות רב-מימדיות כגון לימודים אקדמיים באמצעות פירוקן לבחינות נפרדות של כל שיקול ושיקול הינה בעייתית, מכיוון שהיא מייצרת סביבת החלטה מלאכותית, שאינה

⁶⁷ יש לציין כי הפרדה מגדרית בתעסוקה היא סוגיה שונה מהפרדה מגדרית באקדמיה, המערבת שיקולים שונים וראויה למחקר נפרד ועצמאי. ניתן בהחלט לסבור כי גם במקרה זה, קיים צורך לבחון את עמדות החברה החרדית באופן מורכב ורב מימדי, הבוחן אפשרויות שונות של הפרדה (למשל, הפרדה מעמיתים למשרד לעומת ממונים; בעבודות מסוגים שונים; וכיוצא בזה), כולל בהשוואה לשיקולים אחרים (גובה המשכורת; תנאי העבודה; גמישות בשעות העבודה; וכיוצא בזה). בחינה מפורטת זו אינה חלק מהמחקר הנוכחי, המתמקד בהפרדה מגדרית באקדמיה. לפיכך, יש לראות במדד העמדות כלפי הפרדה בתעסוקה כמדד "גס" וראשוני, שמטרתו הינה לתפוס אך ורק את קיומו של מתאם בסיסי בין הסוגיות ולא לתת מענה עצמאי לשאלת ההעדפות בסוגיה כבדת משקל זו.

⁶⁸ ראו Hsee et al, לעיל ה"ש 37.

משקפת את קבלת ההחלטות המעשית ולפיכך אינה יכולה לאמוד את משקלם של השיקולים השונים בפועל. בסקר הנוכחי, הפתרון נמצא בשאלה הבוחנת כאמור את השיקולים החשובים ביותר להחלטה, מבלי להגביל את מספרם ותוך מתן ייצוג מדויק ואף מוגבר לשיקולי ההפרדה המגדרית (שלמעשה הוצגה ביתר הבלטה ביחס לשיקולים אחרים, נוכח הכללתם של שלושה שיקולים שונים הנוגעים להפרדה ברשימה). נוסח השאלון מצורף כנספח ג'.

3. ממצאים

עבור מרבית הנשאלים, היכולת לשלב משפחה ולימודים נבחרה כשיקול המשמעותי ביותר בהחלטה האם ללמוד לימודים אקדמיים (50.5%). לצד זאת, 43% מהנבדקים הצביעו על יכולת כלכלית כשיקול מרכזי, על הסיכוי למצוא עבודה במקצוע לאחר התואר (38.7%), על מידת העניין בלימודים (37.9%), על הסיכוי לשיפור בשכר או התקדמות בעבודה לאחר התואר (37.1%) ועל משך הלימודים (33.3%).⁶⁹ שלושת השיקולים המגדריים נבדלו זה מזה באופן משמעותי ומובהק. 20.2% מהנשאלים בחרו במסגרת שתאפשר לימוד רק מפי מרצים מאותו מין כאחד השיקולים החשובים ביותר עבורם; 48% דירגו כך את מגדר הסטודנטים בכיתתם; ו-31.3% בחרו בשיקול המגדרי המתייחס לסביבת הקמפוס בכללותה.⁷⁰ נזכיר כי המשתתפים לא הוגבלו במספר השיקולים שיכלו לבחור במענה לשאלה ולפיכך כל משתתף שראה חשיבות מרכזית בהפרדה מגדרית (או בכל שיקול אחר) יכול היה לבחור באחד או יותר מהשיקולים בנושא זה, ורובם המוחלט אכן בחרו במספר שיקולים שונים.⁷¹

עם זאת, נתונים אלה מתייחסים לכלל המדגם – לרבות חרדים וחרדיות שצינו שאינם מעוניינים כלל בלימודים אקדמיים. כאשר בוחנים רק את המשתתפים שהצהירו כי הם מעוניינים בלימודים (55% מכלל הנשאלים במדגם המקורי; 43.4% במדגם המשוקלל), נחשפת תמונה שונה במעט בהקשר לחלק מהשיקולים.⁷²

עבור אלו המעוניינים ללמוד (ראו תרשים 2), משקלם ודירוגם של השיקולים הפרקטיים לא השתנו באופן משמעותי, והשיקולים המרכזיים ביותר נותרו היכולת לשלב משפחה ולימודים (51.6%), היכולת הכלכלית (49%), הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות בעבודה לאחר התואר (41.3%), מידת העניין בלימודים (40%), הסיכוי למצוא עבודה לאחר התואר (39.1%) ומשך הלימודים (34%). כפי שניתן לראות, השינויים בין הקבוצה שמעוניינת בלימודים לבין הקבוצה הכללית הינם קטנים ביחס לשיקולים אלה.⁷³ ביחס לשיקולים המגדריים, התמונה הכללית דומה, אולם ראוי לציין כי משקלם של השיקולים המגדריים ירד אצל החרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים, בכל שלושת המישורים ובמיוחד ביחס למגדר

⁶⁹ במדגם המשוקלל, יכולת כלכלית דורגה על ידי 44.7% מהמשיבים, הסיכוי למצוא עבודה על ידי 34.2%, הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות בעבודה על ידי 31%, ומידת העניין בלימודים על ידי 33% מהמשיבים. כפי שניתן לראות, מדובר בשינויים קטנים יחסית.

⁷⁰ בחישוב המדרגים את מגדר הכיתה כשיקול מרכזי הובאו גם נשאלים שלא בחרו בשיקול זה במפורש אולם סימנו כי הפרדה מלאה בקמפוס בכללותו מהווה שיקול מרכזי עבורם, וזאת על דרך קל וחומר. יש לציין כי רמת המובהקות הסטטיסטית של הפערים בין המישורים הייתה גבוהה ביותר, בהתאם להשערת המחקר שמדובר במישורים שונים הנבדלים אלה מאלה במידת ההיזקקות להם. כך, רמת המובהקות של הפער בין חשיבות מגדר המרצה למגדר הכיתות הייתה ברמה של $p < 0.001$, $Z=10.28$, וכך גם ביחס לפער בין חשיבות מגדר הקמפוס בכללותו למגדר הכיתות, $p < 0.001$, $Z=6.2$ והפער בין חשיבות מגדר הקמפוס למגדר המרצה, $p < 0.001$, $Z=4.25$. במדגם המשוקלל, מגדר המרצה דורג על ידי 22.7% מהמשיבים, מגדר הסטודנטים על ידי 48.9%, ומגדר הקמפוס על ידי 33.8% מהמשיבים. גם כאן, השינויים בין המדגם המקורי והמשוקלל קטנים.

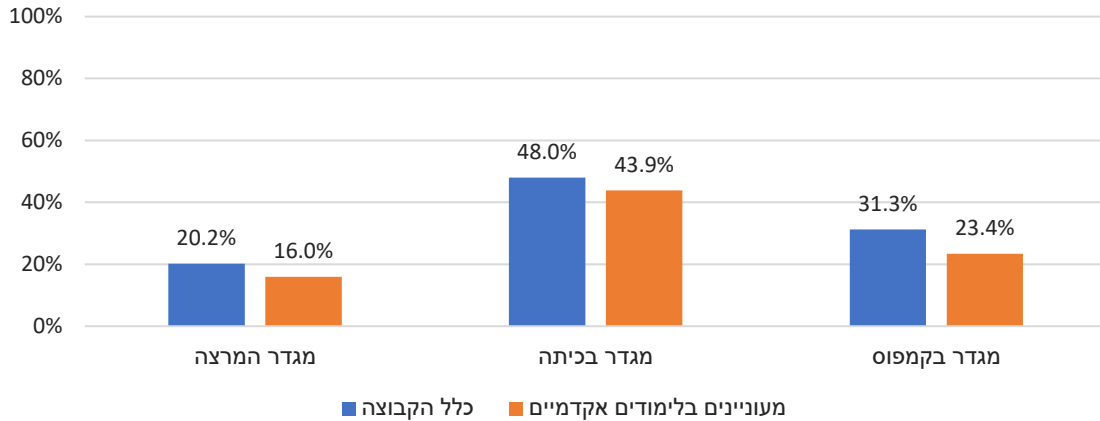
⁷¹ רוב גדול (77%) מקרב הנבדקים שבחרו בגורם כזה או אחר סימנו יותר מגורם אחד כמרכזי עבורם, וכ-60% מהנבדקים ציינו שלושה גורמים ויותר כשיקולים מרכזיים.

⁷² לצורך ניתוח זה, חושב משתנה בינארי של עניין בלימודים אקדמיים. כל מי שהשיב לשאלה "האם, כיום, יש לך עניין כלשהו בלימודים אקדמיים באוניברסיטה או במכללה?" במידה בינונית ומעלה סומן כבעל עניין (1) והיתר סומנו ב-0.

⁷³ במדגם המשוקלל, יכולת כלכלית דורגה על ידי 50.5% מהמשיבים, היכולת לשלב משפחה ולימודים על ידי 48.5%, הסיכוי לשיפור בשכר/התקדמות על ידי 39%, הסיכוי למצוא עבודה על-ידי 38%, מידת העניין בלימודים על ידי 36.7%, ומשך הלימודים על ידי 32.3%. גם כאן, השינויים בין המדגם המקורי והמשוקלל קטנים.

המרצה וביחס להפרדה בקמפוס בכללותו (ראו תרשים 1). בקרב המעוניינים בלימודים אקדמיים, 16% בלבד הגדירו את מגדר המרצה כשיקול מרכזי מבחינתם. 43.9% הגדירו את מגדר הסטודנטים לכיתה כשיקול משמעותי, ו-23.4% הגדירו את ההפרדה המגדרית בקמפוס בכללותו כמשמעותית.⁷⁴

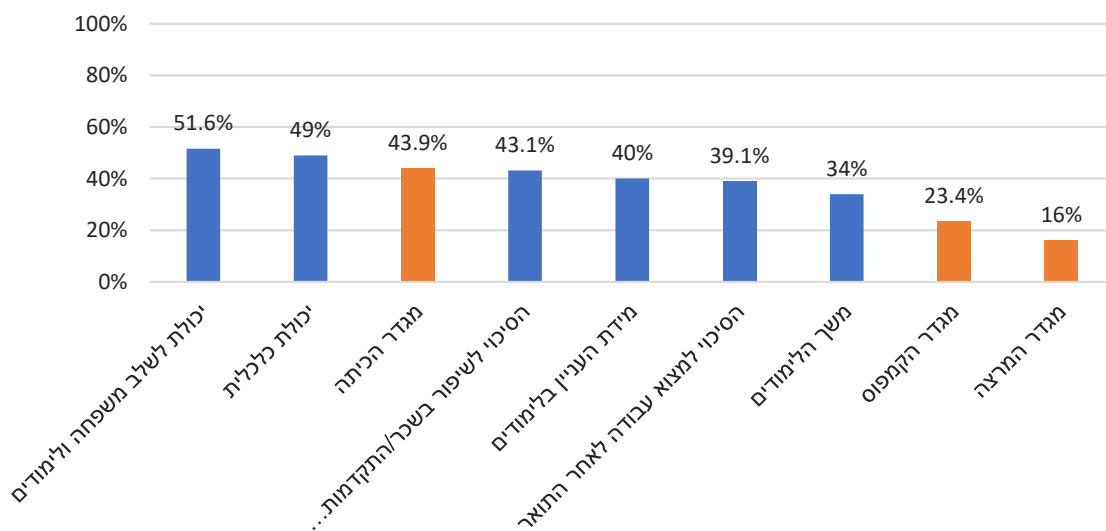
תרשים 1. שיעור הבחירה בשיקולי ההפרדה המגדרית כמרכזיים ללימודים אקדמיים, 2018

במילים אחרות, עבור אלו המעוניינים ללמוד לימודים אקדמיים, 84% לא התייחסו למגדר המרצה כאחד השיקולים החשובים ביותר בהחלטתם אם ללמוד באוניברסיטה, 56.1% לא התייחסו למגדר חבריהם לכיתה כשיקול כאמור ו-76.6% לא כללו את ההפרדה המגדרית בסביבת הקמפוס כשיקול כאמור ביחס להחלטתם.

מיקומם של השיקולים המגדריים בתמונת השיקולים הכללית של חרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים הוא מעורב, כפי שניתן לראות בתרשים 2. מגדר התלמידים בכיתה נושא חשיבות לא מבוטלת,

תרשים 2. דירוג השיקולים המרכזיים שנבחרו על ידי חרדים/ות שהביעו עניין בלימודים אקדמיים, 2018

⁷⁴ רמת המובהקות הסטטיסטית של הפערים נותרה גבוהה ביותר (מרצים-כיתה: $Z=10.27, p<.001$; כיתה-קמפוס: $Z=7.31, p<.001$; מרצים-קמפוס: $Z=3.136, p=.001$). במדגם המשוקלל, מגדר המרצה דורג כשיקול מרכזי על ידי 19% מהמשיבים, מגדר הסטודנטים על ידי 42%, ומגדר הקמפוס על ידי 22% מהמשיבים. גם כאן, הנתונים דומים מאוד למדגם הלא משוקלל.

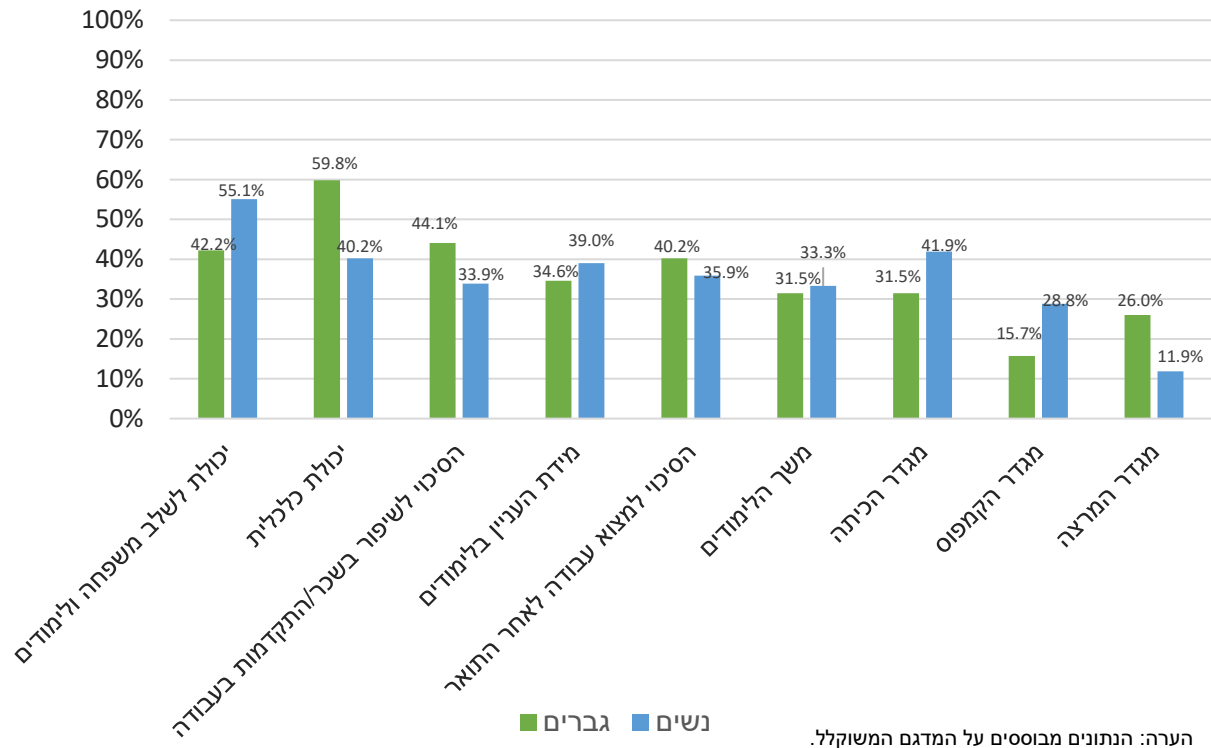
הגם שאינו השיקול המרכזי ביותר ומסתמן כמשני ביחס לשיקול היכולת הכלכלית והשיקול המשפחתי. לצד זאת, מגדר התלמידים בקמפוס בכללותו ובפרט מגדר המרצים או המרצות הם השיקולים שמקבלים את החשיבות הפחותה ביותר מכלל השיקולים כולם. לכך יש להוסיף כי הנתונים מראים על מתאם שלילי מובהק בין רצון בהפרדה מגדרית, בפרט ביחס למרצים ($r = -.116, p = .006$) ולקמפוס בכללותו ($r = -.19, p < .001$), ובין עניין בלימודים אקדמיים (המתאם בין עניין בלימודים ורצון בהפרדה בכיתות אף הוא שלילי מובהק, $r = -.1, p = .018$, אך הנמוך מבין השלושה). פירושו כי ככל שהעניין בלימודים אקדמיים גבוה יותר, כך הרצון בהפרדה נמוך יותר, בעיקר ברמת הקמפוס והמרצים, ולהיפך—מי שהפרדה אינה שיקול מרכזי עבורו/ה מגלה עניין רב יותר בלימודים אקדמיים. יוער כי מתאמים אלה אינם חזקים,⁷⁵ אולם הם ברי השוואה למתאמים השליליים בין עניין בלימודים אקדמיים וגיל ($r = -.136, p = .001$); ככל שהגיל עולה העניין נמוך יותר), מספר ילדים ($r = -.16, p < .001$); ככל שמספר הילדים עולה העניין נמוך יותר), ואצל גברים, הזמן המוקדש ללימוד תורה ($r = -.18, p = .003$); ככל שלימוד התורה אינטנסיבי יותר העניין נמוך יותר).

כפי שניתן לצפות, הגברים והנשים החרדים שגילו עניין בלימודים אקדמיים נבדלו במידת מה בשיקוליהם השונים, כפי שניתן לראות בתרשים 3. הבדלים נרשמו כמעט בכל השיקולים, כולל חשיבות היכולת הכלכלית, היכולת לשלב משפחה ולימודים, הסיכוי למצוא עבודה, וכיוצא בזה. ביחס לשיקולים המגדריים, ישנם מספר הבדלים חשובים. ראשית, שיעור הנשים הרואות חשיבות מרכזית בהרכב המגדרי של כיתות הלימוד (50.6%) והקמפוס (25.9%) גבוה יותר משיעור הגברים החרדים (35.9% ו-20.4% בהתאמה).⁷⁶ ביחס לכיתות הלימוד (אך לא ביחס למישורים האחרים), הבדל זה אף אף מובהק סטטיסטית ($Z = 2.6, p = .009$), קרי הפרדה מגדרית מהווה צורך משמעותי יותר עבור הנשים החרדיות מאשר עבור הגברים החרדים. עבור שני המגדרים, מסגרת שתאפשר ללמוד רק עם בני אותו מין בכיתה מהווה מרכיב חשוב יותר מההרכב המגדרי של הקמפוס כולו. לבסוף, גברים ונשים נבדלים ביניהם ביחס לחשיבות מגדר המרצה, אולם באופן הפוך—ביחס למרצה, השיקול המגדרי הופך לחשוב יותר עבור הגברים מעבור הנשים. הגם שמרכיב זה לא דורג כמרכזי ביותר עבור שני המינים, 23% מהגברים רואה חשיבות במסגרת שתאפשר לימוד מפי מרצים בני מינם בלבד לעומת כ-10% מהנשים. הגם שההבדלים בין גברים ונשים בהקשר זה הינם מעניינים, יש לציין כי הם אינם מובהקים מבחינה סטטיסטית, בין היתר נוכח המספרים הקטנים של הגברים והנשים הרואים חשיבות בהפרדה מגדרית במישור המרצים.

⁷⁵ מבחינה סטטיסטית שני משתנים יכולים להימצא בקשר מובהק אך חלש בעוצמתו. במדעי החברה, מתאמים גבוהים מ-0.4 נחשבים גבוהים, מתאמים בין 0.2 ו-0.4 נחשבים ממוצעים, ומתאמים נמוכים מ-0.2 נחשבים חלשים. משמעות המתאם הינה גם עניין הקשרי ומכאן ההשוואה למתאמים אחרים, כאמור בגוף הטקסט.

⁷⁶ הממצאים דומים מאוד במדגם המשוקלל: 50% מהנשים מול 34.6% מהגברים רואים חשיבות מרכזית בכיתות מופרדות; 28.8% מהנשים מול 15.7% מהגברים רואים חשיבות בקמפוס מופרד; ו-12% מהנשים מול 26% מהגברים רואים חשיבות במגדר המרצה. למעט הפער בין המינים ביחס לכיתות הלימוד, ההבדלים אינם מובהקים סטטיסטית.

תרשים 3. דירוג השיקולים המרכזיים של חרדים שהביעו עניין בלימודים אקדמיים, בחלוקה לגברים ונשים, 2018

מוקד העניין האחרון בסקר הינו המתאם בין רצון בהפרדה מגדרית בלימודים ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה. ראשית, על פני המדגם בכללותו, כולל חרדים שלא התעניינו בלימודים אקדמיים, 64% ראו חשיבות בהפרדה מגדרית בעבודה, נתונים מקבילים לאלה שאותרו במחקרים קודמים.⁷⁷ לעניין היחס בין שני המשתנים, נמצא מתאם בינוני, מובהק ושלילי, בין עניין בלימודים אקדמיים ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה ($Pearson's r = .33, p < .001$).⁷⁸ במילים אחרות, ככל שהעניין בלימודים אקדמיים גבוה יותר, הרצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה קטן יותר. בנוסף, נמצאו מתאמים מובהקים וחיוביים בין רצון בהפרדה מגדרית באקדמיה ובין רצון בהפרדה מגדרית במקום העבודה, בקרב המעוניינים בלימודים אקדמיים: במישור הכיתות ($r = .47, p < .001$), במישור הקמפוס ($r = .38, p < .001$), ובמישור המרצה ($r = .32, p < .001$). אלה מתאמים בעוצמה בינונית-גבוהה,⁷⁹ המיתרגמים להבדלים הבאים: כ-85% מאלה שראו חשיבות בקמפוס מופרד ראו חשיבות רבה גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-43% מאלה שלא ראו חשיבות בקמפוס מופרד; כ-88% מאלה שראו חשיבות במרצה מאותו מין ראו חשיבות גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-46% מאלה שלא ראו חשיבות במרצה מאותו מין; כ-77% מאלה שראו חשיבות בהפרדה בכיתות ראו חשיבות גם במקום עבודה נפרד, לעומת כ-34% מאלה שלא ראו חשיבות בהפרדה בכיתות.

⁷⁷ כך, מלאך וכהנר (2017) בסקר שחרית, לעיל הייש 12, מצאו כי 67% מהחרדים במדגם (נתון כמעט זהה לנתון הנוכחי) רצו לעבוד במקומות עבודה מופרדים. מלאך וכהנר איתרו שונות משמעותית בעניין זה בין קבוצות שונות; למשל, צעירים חרדים (18-24), בעלי הכנסות גבוהות מהממוצע, וחרדים המתגוררים בשכונות לחילונים, גילו נכונות גבוהה יותר (בין 39% ל-57%) לעבוד במקום עבודה מעורב.
⁷⁸ מלאך וכהנר (2017), לעיל הייש 12.
⁷⁹ ראו הייש 75.

לצד הבדלים אלה, המעידים על קשר משמעותי בין העדפה להפרדה מגדרית באקדמיה להעדפה להפרדה מגדרית בעבודה, יש לציין כי הסקר לא ביצע בחינה מקיפה של מסכת השיקולים ביחס לתעסוקה, כולל העדפות להפרדה מגדרית, ולא בחן את מקומן היחסי של העדפות מהסוג האחרון ביחס ליתר ההעדפות (למשל ביחס לתנאי עבודה או היכולת לאזן בין עבודה למשפחה). יש מקום לסברה שלו הפרדה מגדרית הייתה מוצגת לצד שיקולים נוספים, ובאופן רב-מימדי (למשל, הפרדה מעמיתים לעומת ממונים), הנתונים המתקבלים היו שונים. מכאן שיש לראות בנתוני המתאם כאומדן ראשוני וכוללני של סוגיה מורכבת זו, הראויה לשמש נושא למחקר נפרד. תחת מגבלות אלה, לא למותר לציין כי הנתונים מציעים באופן ראשוני כי מרכזיות ההפרדה בתעסוקה, לפחות תחת מדד כוללני כאמור, עשויה להיות גבוהה יותר ממרכזיותה באקדמיה: שכן שיעור לא מבוטל של חרדים שלא ראו חשיבות בהפרדה מגדרית באקדמיה (על צורותיה השונות) השיבו שחשוב להם במידה רבה ומעלה כי מקום העבודה שלהם יפריד בין גברים ונשים (בין 34% ל-46% כאמור). ייתכן שניתן ללמוד מכך שאין חפיפה מלאה בין השיקולים החשובים להחלטה על לימודים באקדמיה ובין השיקולים החשובים להחלטה על מקום עבודה. מקום העבודה עשוי להיתפס כמסגרת קבועה, יציבה, ונוקשה יותר (מאפשרת פחות חופש התנהלות, דורשת משמעת, נוכחות יומיומית במשך שנים ארוכות, וכן הלאה) מלימודים באקדמיה, המהווים מטבע הדברים תקופה זמנית, גמישה וחולפת. בכל מקרה, חשוב להדגיש כי עצם קיום המתאם אינו מלמד על סיבתיות והממצאים אינם מאפשרים לבחון שאלות כגון האם לימודים בהפרדה מגדרית יביאו ל"התפשטות" ההפרדה לזירות נוספות. מן הראוי לערוך מחקר נפרד ומעמיק בסוגיה זו.

4. סיכום ממצאי המחקר

הנתונים שנאספו במחקר הנוכחי מעידים כי לשיטת ביצוע הסקר ישנה השפעה מרחיקת לכת על התוצאות. בעוד שסקר מל"ג על ליקויי המתודולוגיים לא כימת את מרכזיותו של השיקול המגדרי ביחס ללימודים באקדמיה ומצא ש-79% מהחרדים לא יאותו ללמוד במסגרות מעורבות, הסקר הנוכחי מצא כי בחינה ניטרלית של עמדות הציבור החרדי, המתייחסת להפרדה מגדרית באופן ישיר ומובחן, מניבה ממצאים שונים בתכלית. הפרדה מגדרית, גם במישור בו הייתה החזקה ביותר (בכיתות הלימוד), אומצה כשיקול מרכזי על ידי כ-44% בלבד מהחרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים – פער מרחיק לכת בתוצאות. זאת, על אף שמבחינה דמוגרפית המדגמים קרובים זה לזה כמעט בכל פרמטר (ראו נספח א) ועל אף שהמדגם שוקלל על מנת לאזן את שני הפרמטרים בהם אותרו הבדלים משמעותיים בין המדגמים (והשקלול לא השפיע על התוצאות האמורות). ממצאים אלה, שנראים מפתיעים ביותר במבט ראשון, אינם כה מפתיעים כאשר מביאים בחשבון את עירוב השיקול המגדרי ושיקול ההתאמה למגזר החרדי בשאלה אודות המסגרות המעורבות בסקר מל"ג, ואת מגוון הנתונים שעומעמו והוותרו באותו סקר: המשקל הנמוך של השיקול בדבר "חשש מפגיעה באורח החיים החרדי" בשאלה שעסקה באופן ניטרלי בהחלטה ללמוד באקדמיה (הן ביחס ליתר השיקולים, הן כאחד משני השיקולים המרכזיים ביותר בהחלטה אם ללמוד אם לאו), והשיעור האפסי (1.5%) של נבדקים שצינו את החלופה 'רצון ללמוד בנפרד מבני המין השני' כסיבה העיקרית לכך שהם מעוניינים ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת. במבט כולל, אם כן, הסתירות הפנימיות במחקר המל"ג מספקות רמזים מוקדמים לחוסר המהימנות של מסקנותיו. הסקר הנוכחי מבצע צעד נוסף וחושף באופן מלא יותר את ההשלכות הכמותיות המעשיות של העיוותים שיצר סקר מל"ג.

לא פחות חשוב מכך הוא הממצא המרכזי הנוסף של המחקר הנוכחי, והוא קיומה של הבחנה אנליטית ומעשית בין מישורי ההפרדה השונים, הבאה לידי ביטוי באופן ניכר ומובהק בעמדות המשיבים החרדים. כפי שניתן לראות, המשיבים החרדים אינם רואים את כל צורות ההפרדה המגדרית כ"שוות" ונחוצות באותה מידה. הפרדה בשטח הקמפוס הכללי מעבר לכיתות הלימוד אומצה על ידי 23.4% בלבד מהמעוניינים

בלימודים אקדמיים, והימנעות מלימוד בידי מרצות ו/או מרצים מהמין השני אומצה על ידי 16% בלבד מהמעוניינים בלימודים אקדמיים. לא למותר להדגיש כי השיקולים המגדריים הופיעו במפורש, כי הנשאלים יכלו לסמן מספר בלתי מוגבל של שיקולים כשיקולים החשובים ביותר מבחינתם, כי הנבדקים לא הוגבלו בבחירה בשיקולים שונים וכי רובם המוחלט אכן הצביעו על מספר שיקולים שונים בעלי משקל מרכזי בהחלטתם. בנסיבות אלה, הממצאים מעידים על תמיכה נמוכה במיוחד בהפרדה מגדרית במישור המרצים והקמפוס בקרב החרדים במדגם.

נתונים אלה משמעותיים במיוחד נוכח הביקורת הרבה שהופנתה כלפי המל"ג וכלפי המוסדות הפועלים בהפרדה מגדרית בנוגע להפליית מרצות.⁸⁰ הטיעון המרכזי בסוגיה זו הינו שמוסדות מעדיפים להעסיק מרצים על פני מרצות תחת ההנחה שכללי ההפרדה המגדרית הנוהגים בציבור החרדי יביאו לכך שגברים חרדים לא יאותו ללמוד מפי מרצות. כך, בתצהיר התשובה לעתירה טענה המל"ג כי היא "מודעת לכך, שבתוכניות הלימודים הנפרדות לגברים לא מלמדות מרצות, אלא מרצים בלבד. זאת בשים לב למוסכמה הלכתית הרווחת בחברה החרדית לפיה גברים אינם לומדים מנשים".⁸¹ **אולם ההנחה כי המוסכמה אכן רווחת בחברה החרדית מעולם לא נבדקה אמפירית, וממצאי הסקר הנוכחי מעידים שהיא משוללת כל יסוד. הפרדה מגדרית במישור המרצה היא צורת ההפרדה הנצרכת במידה הפחותה ביותר מכל צורות ההפרדה.** אף על פי שיש הבדלים בעניין זה בין גברים ונשים (ועל כך בפסקה הבאה), שיעור הגברים החרדים הרואה במגדר המרצה את אחד השיקולים החשובים ביותר הינו נמוך ביותר (26%). למעשה, הצורך הגדול ביותר שניתן לאתר ביחס להפרדה מגדרית הוא ב"רשות הרבים המצומצמת" (קרי, הכיתה). 36% מהגברים החרדים ו-50.6% מהנשים החרדיות במדגם, בקירוב, ציינו שמדובר בשיקול חשוב ביותר בהחלטתם על לימודים אקדמיים. מכאן שמבט כולל על רמות התמיכה השונות בהיבטים השונים של הפרדה מגדרית בקרב המשיבים החרדים מספק תמיכה כמותית מסוימת להשערה האיכותנית שהעלו כהנר ומלאך בדבר הפוטנציאל בביקוש ל"מודל המשתלב", קרי כיתות נפרדות לחרדים בתוך קמפוסים כלליים.⁸² עם זאת, יש לפרש ממצא זה בזירות מאחר והסקר הנוכחי לא בחן את התמיכה באפשרויות השונות של יישום הפרדה בכיתות הלימוד, ומגוון האפשרויות בנושא זה הינו ניכר: החל מכיתות נפרדות לחלוטין בתוך הקמפוס הכללי ועד לסידורי ישיבה וולונטריים או מאורגנים מראש בתוך כיתות מעורבות. **רצוי מאוד לבחון סוגיה זו באופן אמפירי מלא וניטרלי לפני שתגובש תכנית כוללת חדשה לשילוב חרדים באקדמיה. מה שברור כבר כעת, הוא שקיים פער עצום בין התפיסה הכוללת והאבסולוטית של הפרדה מגדרית המיושמת כיום במוסדות הלימוד לחרדים (הן בקמפוס; הן בכיתות; הן בסגל ההוראה; ולאורך כל שנות הלימוד),⁸³ על**

⁸⁰ ראו למשל את הדברים שהושמעו בידי משתתפים בכנס "הפרדה, אקדמיה ופוליטיקה – יחסים מסוכנים", ב-17 לינואר

2018 באוניברסיטת תל אביב. ניתן לקרוא את תקציר הדברים ולצפות בהרצאות הכנס בקישור:

<https://www.idi.org.il/events/20489> וכן בקישור הבא:

https://video.tau.ac.il/events/index.php?option=com_k2&view=itemlist&task=category&id=1426:academy-and-politics&Itemid=560 (נצפה לאחרונה ב-25 ליוני 2018).

⁸¹ פסקה 109 לתצהיר התשובה, לעיל ה"ש 4.

⁸² כהנר ומלאך, לעיל ה"ש 11, בסעיף 4.1.3: "עבור חלק ניכר מן החרדים, האמונים על עיקרון ה'מחיצה' בחייהם, ההיבט החשוב יותר הינו רשות הרבים המצומצמת, כלומר הכתה. זאת לעומת רשות הרבים המורחבת, כלומר הקמפוס. מצב זה יכול להיחשב עבור מרבית הסטודנטים החרדים כפשרה סבירה בין מצב המח"ר המעורר התנגדות לפתרון הלימודים המעורבים. המצדדים בתפיסה זו טוענים שהצורך ברכישת השכלה גדול ושהלמידה הנפרדת מאפשרת להשתלב בה, ושהמפגש במסדרונות אינו מאיים מספיק הרי גם מרחבים ציבוריים אינם מתנהלים בהפרדה (משרד הפנים, תחנות מרכזיות ואפילו רחובה של עיר)". כאמור שם, כהנר ומלאך מעריכים באופן איכותני את שיעור החרדים שיבואו ללמוד במסגרות נפרדות בתוך קמפוסים כלליים ב-60% לערך. הנתונים בסקר הנוכחי מחדדים כי שיעור זה עשוי להיות אף גבוה יותר.

⁸³ ראו את מחקר ההערכה של מלאך, כהנר ורגב, לעיל ה"ש 31, וכן את עמדת המל"ג עצמה הכורכת את ההפרדה במישורי הכיתות והמרצות. המל"ג אמנם אוסרת, על הנייר, על הפרדה בקמפוס, אולם ממחקר ההערכה עולה כי מרבית המוסדות מממשים הפרדה בקמפוס בפועל באמצעות הקצאת ימי לימוד נפרדים לגברים ולנשים.

בסיס של הנחות לא מבוססות ומסד נתונים שגוי, ובין מערך הצרכים והעמדות של חרדים המעוניינים בלימודים אקדמיים, שהינו פרגמטי, מורכב, ובעל דקויות.

לבסוף, ההבדלים בין גברים ונשים ביחס למישורים השונים של הפרדה מגדרית מציעים כי הפרדה מגדרית אינה מנותקת מהיבטים היררכיים. כך, נשים חרדיות נרתעות יותר מעירוב מגדרי עם קבוצת השווים מאשר ממקור סמכות גברי, בעוד שגברים חרדים חוששים פחות מעירוב מגדרי עם קבוצת השווים אך נרתעים יותר ממקור סמכות נשי (זאת, על אף שחשש הצניעות והעירוב הינו מצומצם יותר—גם אם אינו נעלם לחלוטין—ביחס למרצה בהשוואה לבת כיתה, נוכח הריחוק הפיזי והסמכותי המובנה בין הצדדים והממשק המצומצם שהם מקיימים, אם בכלל, במהלך קורס).⁸⁴ יש להתייחס לממצאים אלה בזהירות רבה מאחר וההבדלים בסוגיה זו, גם כאשר הם נראים מרשימים כמותית, מבוססים על מספרים קטנים של נבדקים ואינם מובהקים סטטיסטית. בהמשך ישיר לכך, לא למותר להדגיש כי חרדים משני המגדרים המגלים עניין בלימודים אקדמיים מייחסים חשיבות מועטה למגדר המרצה ולהרכב המגדרי של הקמפוס בכללותו, בפרט ביחס לכל יתר השיקולים.

סיכום

1. השלכות הניתוח במישור המשפטי

רשימה זו עסקה בסוגיה ממוקדת העומדת בלב סדר היום החברתי והמשפטי בישראל: יחסה של החברה החרדית ללימודים אקדמיים והשיקולים המרכזיים שעשויים להשפיע על שילובם של סטודנטים חרדים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, ובפרט שיקולים הנוגעים להפרדה מגדרית. לסוגיה זו ישנה חשיבות משפטית קונקרטית נוכח העתירות בסוגיה זו, המחכות בימים אלה להכרעתו של בג"ץ. לפני נעילה, יש להדגיש את הברור מאליו והוא כי רשימה זו לא נקטה עמדה בשאלות הנורמטיביות אודות מקומם העקרוני של הזכויות והאינטרסים השונים שעוררו העותרים השונים בפרשה, כיצד יש לאזן ביניהם, והאם תוכנית המל"ג עומדת באיזונים אלה. חלק מהשאלות מצריכות דיון ובירור נפרד על בסיס תשתיות עובדתיות אחרות, העוסקות בין היתר באופני היישום והביצוע של התוכנית והשלכותיה בפועל על כל הגורמים הרלוונטיים. בכל מקרה, מטרתו של המחקר הנוכחי ממוקדת בהרבה: לספק הערכה ביקורתית וניתוח אמפירי חדש ומעמיק של בסיס הנתונים המרכזי ששימש לגיבוש עמדת המל"ג כי יש צורך בהפרדה, ולהראות כיצד בסיס נתונים זה אינו יכול לתמוך במסקנות שגובשו על בסיסו. הניתוח החדש של סקר המל"ג, לצד הנתונים האמפיריים החדשים המובאים כאן לראשונה, מפריכים את מהימנות המסקנות "הברורות והמוצקות" המוצגות בדו"ח המבוסס על מחקר המל"ג כי "מעבר לכל ספק, ... הפרדה מגדרית בין נשים לגברים, עדיין נדרשת ... לצורך שילובן של אוכלוסיות חרדיות בהשכלה הגבוהה בישראל" וכי "אין מנוס מלהתמיד במדיניות הקיימת ולחזק את המסגרות שבהן מתקיימת הפרדה מגדרית".⁸⁵ אדרבא, כפי שהראה הניתוח בפרק ב' של הרשימה, התשתית העובדתית עליה נסמכה המל"ג היתה פגומה ביסודה כבר במועד בו התקבלה ההחלטה⁸⁶ וכבר אז לא עמדה ברף הראיות ה"ברורות, חד-משמעיות ומשכנעות"

⁸⁴ ראוי לציין כי ההבדלים בין גברים ונשים עשויים לכאורה לנבוע גם מפרשנויות הלכתיות כאלה ואחרות ביחס להתבוננות בנשים או שמיעתן, אולם, כאמור להלן, נוכח המספרים הקטנים קשה לייחס משמעות רבה להבדלים. לצד זאת יוער כי מחקרים מעידים על דינמיות בעמדות הגברים החרדים, בשלל תחומים, לאחר היציאה מעולם הישיבות ועם ההשתלבות בהשכלה ובתעסוקה. ראו למשל כהנר 2018, לעיל הי"ש 12. ממצאים אלה מעלים את השערה שהפערים בין גברים חרדים ונשים חרדיות עשויים להצטמצם במהלך שנות התואר.

⁸⁵ מלחי, לעיל הי"ש 3, 3.

⁸⁶ נראה שמקרה זה שקול למקרים שנדונו בפסיקה בהם הנתונים הרלוונטיים (כאן, הפגמים בסקר המל"ג הפוסלים אותו מלשמש בסיס סביר לקבלת החלטות בנושא הצורך בהפרדה) היו בידי הרשות (כאן, המל"ג) בעת קבלת ההחלטה, אך לא זכו על ידה להתייחסות מספקת. כך, לא ברור האם המל"ג קיימה דיון מקדים ביחס לאופן ביצוע הסקר, נושאו ושאלותיו, אף לא אם קיימה דיון בממצאיו לאחר שהועברו לידיה. בהקשר זה יש להעיר כי הפגמים המרכזיים ביותר במחקר המל"ג

הנדרש לפי הפסיקה במקרים המערבים פגיעה בזכויות (ואף לא ברף נמוך יותר).⁸⁷ מאחר ומדובר בתשתית העובדתית הנחוצה לביסוס הרובד הראשון והיסודי במערך ההצדקות של המל"ג, ומאחר ואין אף מחקר אחר המספק תמיכה עובדתית מוצקה לתוכנית במתכונתה הנוכחית,⁸⁸ אין מנוס מהמסקנה שהחלטה על התוכנית אינה יכולה לעמוד. התוכנית כולה דורשת חשיבה מחודשת.

באופן רחב יותר, ממצאי הרשימה ביחס לטיבו של סקר המל"ג מצדיקים שידוד מערכות אצל המל"ג, וייתכן גם אצל רשויות מנהליות נוספות, ביחס לדרכים בהן מגובשת תשתית עובדתית רלוונטית ומהימנה, הנצרכת לכל פעולה מנהלית ובפרט כזו שעשויה לפגוע בזכויות. כבסיס לשידוד מערכות זה, ניתן להציע מספר לקחים מרכזיים.

ראשית, על הרשות המנהלית להיזהר מהנחת המבוקש (למשל, ההנחה כי הצורך בהפרדה הינו מובן מאליו) ולאסוף נתונים באופן המאפשר לשאול שאלות ולבחון השערות בנות הפרכה, שיאפשרו לרשות לבסס את הנחות העבודה באופן ניטרלי ונטול פניות. מבחן זה נגזר באופן ישיר מחובת הרשות לאסוף נתונים אמיינים, השייכים לעניין.⁸⁹ מחקרים הנועצים את החץ ומשרטטים סביבו את המטרה לא יכולים לעמוד ברף הנדרש מרשות מנהלית סבירה, הפועלת ליישום סמכותה באופן נטול פניות וטובת הציבור לנגד עיניה. ככל שאיסוף הנתונים נעשה במסגרת סקר עמדות, יש לוודא מראש ומבעוד מועד—קודם לאיסוף הנתונים—כי הסקר המתוכנן מנוסח באופן ניטרלי, שאינו מטה את תשובות הנבדקים לכיוון מסוים, וכי יש בכוחו להשיב על שאלות המחקר באופן מדויק ככל האפשר. ייתכן שרצוי לשם כך לייסד וועדה מייעצת שתורכב ממומחים מהאקדמיה, המייצגים דיספלינות מחקריות שונות (למשל, כלכלה, פסיכולוגיה, סוציולוגיה, מדע המדינה, משפטים), שתוכל ליעץ לרשות בדבר המתודולוגיה הנכונה לנקוט בה לבירור שאלות מחקר שונות. זאת כיוון שלא כל שאלת מחקר ניתנת לבחינה אמפירית, ויש שאלות שמתאימות למתודולוגיות מסוימות ולא אחרות. הערה חשובה נוספת היא שכאשר הסקרים עוסקים בשאלות רגישות מבחינה חברתית, יש לשים לב גם לעיתוי הדגימה שיכול כשלעצמו להטות את התוצאות. למשל, יש לוודא שסקרים שמטרתם לבחון עמדות של החברה החרדית כלפי השתלבות בחברה הישראלית אינם מועברים בסמוך להחלטות מדיניות או התבטאויות ציבוריות שמעוררות סערה ברחוב החרדי (אלא אם כן שאלת המחקר עוסקת בהבנת תגובות אלה באופן ספציפי). היועצות במומחים בסוגיות מורכבות הוכרה בפסיקה כהליך שעשוי להידרש כחלק מחובת איסוף הנתונים, כהסתייעות מותרת ואף הכרחית לצורך מימוש הסמכות.⁹⁰

גלויים על פני המחקר, שכן הם עולים מקריאת הדו"ח לצד השאלון, והדו"ח מפנה לנוסח השאלון בנספח (בעמוד האחרון), כך שניתן להניח שחברי המל"ג (שהתבססו על הדו"ח בהחלטתם) נחשפו לנוסח השאלון או יכלו להיות חשופים אליו. הפגמים המרכזיים ביחס לניסוח השאלות; הדיווח שאינו מתיישב עם נוסח השאלות; וההתעלמות ממשנתנים רלוונטיים כמו עניין בלימודים אקדמיים; אינם דורשים ניתוח מחודש של הנתונים או הבנה סטטיסטית. הם גלויים על פני המחקר אך נראה שלא זכו לכל התייחסות בידי המל"ג. מצב זה מהווה טעם לפסלות ההחלטה בשל אי-סבירותה, וראו ברק-ארוז, לעיל ה"ש 26, בעמ' 442, וכן בג"ץ 00/1920 גלאון נ' ועדת השחרורים, בית הסוהר מעשיהו פ"ד נד(2) 313 (2000) (פסילת החלטה של ועדת השחרורים שהיו בפניה נתונים אודות מסוכנותו של האסיר שלא זכו להתייחסות מספקת). החלטה יכולה להיות לא סבירה גם כאשר הרשות הייתה יכולה לאסוף מידע רלוונטי ולא אספה אותו טרם קבלת ההחלטה, למשל בג"ץ 635/95 מוניות הדריס שרות רחובות נ' שר התחבורה פ"ד נא(5) 723 (1997) (נקבע שהחלטה שלא לתת רישיונות לקו מוניות שירות מחמת היעדר צורך בשירות התקבלה ללא תשתית עובדתית מספקת, שכן תצהירים של ראשי רשויות מקומיות העידו על קיומו של צורך כאמור).

⁸⁷ נוכח החשיבות העצומה של תשתית עובדתית לביסוס ההחלטה המנהלית, פגם באיסוף הראיות יכול לשמש בסיס לביקורת שיפוטית גם במקרים בהם שיקול הדעת של הרשות המנהלית רחב, רע"ב 5754/15 מילאד חטיב נ' רשות בתי הסוהר, פסקה 39 לדברי השופטת ברק-ארוז (2017), לא כל שכן במקרים בהם הרשות המנהלית כפופה לביקורת שיפוטית מחמירה וראו לעניין זה את עניין יורונט, לעיל ה"ש 56, פס' 11 לדברי השופט זמיר ("פגיעה קשה במיוחד בזכות יסוד צריכה להתבסס על נתונים מהימנים ומשכנעים במיוחד").

⁸⁸ וראו ה"ש 11, 12, 31 והדיונים שם.

⁸⁹ עניין יורונט, שם, שם.

⁹⁰ שם, שם ("ייתכן מקרה מורכב וחשוב, שבו צריכה הרשות לחקור ולדרוש, לאסוף מידע מרשויות מינהליות או מגופים אחרים, ואולי אף לבקש חוות-דעת של מומחים"); וכן עניין חטיב, לעיל ה"ש 56, בו הונחתה הרשות לאסוף חוות דעת של מומחים מקצועיים-טיפוליים.

שנית, ובהמשך ישיר לכך, על הרשות המנהלית להפקיד את ביצוע המחקר בידי חוקרים שאמונים על שיטות המחקר הרלוונטיות ויכולים לממש את אחריותם כלפי המחקר ולייצר נתונים אמינים ומשכנעים עבור הרשות (כך, למשל, אין להפקיד חוקר איכותני על תכנון וביצוע מחקר כמותני, כפי שהיה במחקר הנוכחי,⁹¹ אם כי ניתן כמובן להפקיד מחקר רב-תחומי בידי קבוצה של חוקרים בעלי מומחיות מגוונת בכל אחת מהמתודולוגיות הרלוונטיות).⁹² בנוסף, וכנגזרת של העובדה שהמחקרים האמורים מבוצעים לצורך אינטרס ציבורי ובאמצעות כספי ציבור, על החוקרים להיות אחראים באופן אישי כלפי המחקר, להוות כתובת לשאלות שעולות לגביו, ולספק הבהרות לציבור במידת הצורך. ככל שהמחקר אינו עוסק בסוגיות סודיות, עקרון השקיפות משמיע כי מוטב שנתוניו יתפרסמו לציבור במלואם וכי הרשות תטפל בבקשות חופש מידע בנושא זה באופן יעיל ומהיר. במקרה הנוכחי, מסיבות לא ברורות, הטיפול בבקשת חופש המידע להעברת בסיס הנתונים התעכב כחצי שנה, הגם שקובץ הנתונים היה קיים בידי הרשות (לא היה צורך לייצר במיוחד עבור הבקשה) ופעולת הסרת המידע המזהה מהקובץ ארכה בסופו של דבר שבועות בודדים. מימוש עקרון השקיפות ביחס למחקרים ציבוריים יקדם את תקינות פעולת המנהל באמצעות בקרה ופיקוח על פעולתו כנאמן הציבור.⁹³

שלישית, יש לוודא כי הנתונים שבבסיס המחקר מנותחים באופן יסודי, עצמאי וללא פניות.⁹⁴ החוקרים האמונים על המחקר חייבים להיות מונחים בהתאם. על מנת לקדם את יכולת הרשות לפקח על כך, יש לוודא שחומרי המחקר מועברים במלואם לידיה ושקבלי ההחלטות ברשות אינם מתפרקים מחובתם לבחון את דרך ניהול המחקר ולגבש ביחס אליו עמדה עצמאית. במקרה הנוכחי, הדו"ח שחובר עבור המל"ג לא הבהיר את מהלכי הסקר במלואם וטשטש חלק מהממצאים החשובים. לא ברור באיזו מתכונת מקבלי ההחלטות במל"ג-ות"ת דנו בדו"ח ובאיזו מידה עיינו בנוסח השאלון, שיכול היה לחשוף חלק מהפגמים האמורים. לו המל"ג הייתה מקיימת דיון מעמיק בדו"ח, ולו הייתה חושפת את נתוניו לציבור באופן יזום וללא שהות, היה ניתן לאתר את הפגמים בתשתית העובדתית בשלב מוקדם יותר.⁹⁵

כלל ההמלצות האמורות נגזרות באופן ישיר מהמבחינים המשפטיים הנהוגים לבחינת תקינות הליך איסוף הראיות המנהלי, ובמידה רבה הן גם עניין של היגיון בריא ופשוט. יחד עם זאת, המקרה הנוכחי מעיד כי לעיתים יש צורך לחזור על מושכלות ראשונים. לו היו פרקטיקות אלה מיושמות באופן יסודי במקרה הנוכחי, הן היו יכולות להביא לגיבושה של תשתית עובדתית מהימנה ולמנוע את המצב שנוצר, בו המל"ג ייצרה תשתית עובדתית פגומה ולאחר מכן הסתמכה עליה בהחלטה בעלת חשיבות עקרונית והשלכות רחב משמעותיות.

⁹¹ לעיל ה"ש 43.

⁹² ברק-ארז, לעיל ה"ש 26, בעמ' 442 (אין מניעה להסתמך על גורמים אחרים ואנשי מקצוע, ובלבד שהם נהנים ממומחיות באותו תחום).

⁹³ עוד על עקרון השקיפות בהקשר של תכליות אלה, ראו בג"ץ 3751/03 יוסי אילן נ' עיריית תל אביב-יפו (2005), פסקה 15 לדברי השופט חשיך; עע"מ 10112/02 אדם טבע ודין - אגודה ישראלית להגנת הסביבה נ' הוועדה המחוזית לתכנון ולבניה, מחוז ירושלים, פ"ד נח(2) 817 (2003), פסקאות 26-27 לפסק-הדין.

⁹⁴ גם כאן, מדובר באחת מאבני היסוד של הליך איסוף הראיות, נוכח הדרישה שהנתונים שיאספו בהליך יהיו אמינים, רלוונטיים, ובעלי המשקל הנדרש להצדיק את ההחלטה. עניין יורונט, לעיל ה"ש 49, שם.

⁹⁵ במקרה הנוכחי, כאמור, הנתונים נחשפו רק בעקבות בקשת חופש מידע שהגשתי ורק לאחר כחצי שנה של המתנה. יוער כי איני סבורה שהמל"ג ניסתה לעכב את פרסום הנתונים במכוון. יחד עם זאת, המל"ג לא הייתה ערוכה לטיפול בבקשות חופש מידע באופן סדר (בין היתר, דרך המלך להגשת בקשה, דרך אתר חופש המידע של משרד המשפטים, ניתבה את הבקשות לכתובת דוא"ל לא פעילה, ובעלי התפקידים במל"ג ידעו זאת אך לא טרחו לטפל בכך). אלה בעיות חלמאיות, אך בפועל הן הובילו לעיכוב גדול בהעברת הנתונים שעלה לציבור בזמן יקר.

2. השלכות הניתוח במישור המדיניות

במעבר בין המישור המשפטי למישור המדיניות יש לנקוט בזהירות יתרה. יש להדגיש כי מטרתו של המחקר הנוכחי אינה לספק תשובות פסקניות לקובעי המדיניות, אלא לעורר שאלות חשובות שלא נדונו על-ידם עד כה ביסודיות מספקת ולהסב את תשומת הלב לאתגר ששאלות אלה מציבות למדיניות הקיימת. בשני מובנים משלימים המאמר הנוכחי אינו מספק תשובות פסקניות. ראשית, המחקר אינו מספק ולא יכול לספק תשובות פסקניות ביחס לעמדות החרדים כלפי לימודים באקדמיה. זאת מאחר שתמונת המציאות בשאלה זו אינה קבועה וחד-משמעית, אלא דינאמית ומשתנה מעת לעת ובהתאם לנסיבות חברתיות, המוסדיות והמשפטיות.⁹⁶ עוד פחות מכך מתיימר המחקר הנוכחי להשיב לשאלה כיצד ינהגו בני ובנות הציבור החרדי בפועל, לו תנקוט מערכת ההשכלה הגבוהה במדיניות כזו או אחרת ביחס לשילובם. בהקשר זה יש להדגיש מה שאינו ברור מספיק, לטעמי, למקבלי ההחלטות, והוא כי אין כיום אף מחקר המסוגל לתת תשובה טובה לשאלה זו—כיצד יתנהגו בני החברה החרדית בפועל—מאחר ומדובר בשאלה הדורשת הוכחה של קשרים סיבתיים בין משתנים. הדרך היחידה לענות על שאלות סיבתיות מעין זו באופן משכנע הינה באמצעות ניסוי (ניסוי טבעי או ניסוי שדה), וניסוי כזה מעולם לא נערך במדינת ישראל. המסלולים השונים שהוצעו לחרדים באקדמיה תמיד כרכו זה בזה מספר רב של משתנים, החל מתנאי קבלה נוחים, דרך מעטפת מנהלתית וארגונית מותאמת לחברה החרדית ומיקומים גיאוגרפיים אטרקטיביים, וכלה בהפרדה מגדרית. למשל, מחקרו של איתן רגב מציע כי הגורם המשמעותי ביותר במשיכת סטודנטים חרדים לתוכניות המופרדות היה הסרת תנאי הקבלה שהונהגה במח"רים—בניגוד למוסדות האם הלא-מופרדים.⁹⁷ נוכח העובדה שהפרדה מגדרית נכרכה תמיד במאפיינים אטרקטיביים שונים, מקומו של השיקול המגדרי במערכת השיקולים החרדית ביחס ללימודים אקדמיים אינו ניתן לחילוף מהנתונים המנהליים הקיימים בידי המל"ג כיום. סימן שאלה כבד מתנוסס מעל סוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה, לא סימן קריאה.

בהינתן מצב זה, אין ניתן לדעת בנקודת הזמן הנוכחית כיצד יושפע הביקוש להשכלה הגבוהה בחברה החרדית לו תבוטל, תמותן או תוגבר ההפרדה המגדרית באקדמיה (וממילא, כפי שהדגשתי בפרק הקודם, "הפרדה מגדרית" הינה שם קיבוצי לאוסף של פרקטיקות שונות זו מזו מבחינה אנליטית שזוכות לרמות שונות ביותר של תמיכה בחברה החרדית). לצד זאת, סקרים יכולים בהחלט ללמדנו על עמדות החרדים כלפי לימודים אקדמיים ועל השיקולים המרכזיים המטרידים אותם ביחס להחלטה כבדת משקל זו, בנקודת הזמן הנוכחית. כפי שהראיתי ברשימה זו, תנאי בלעדיו-אין להסתמכות על סקרים הוא שאלה יתבצעו בהתאם לשיטות מחקר יסודיות ומהימנות, ינותחו באופן מקצועי, וידווחו ללא פניות. **הסקרים המרכזיים שנערכו עד היום בסוגיה, ובכלל זאת החלקים המהימנים בסקר מל"ג והסקר העדכני שדווח במחקר הנוכחי, מצביעים על כך שהשיקול המגדרי הינו שיקול אחד מבין שיקולים רבים במערכת השיקולים החרדית, כי חשיבותו משתנה כתלות במישור ההפרדה וקטנה ביחס למרבית מישוריו, וכי קיימים**

⁹⁶ כהנר 2018, לעיל ה"ש 12, מלאך וכהנר (2017), שם. דוגמה הממחישה את התנדדותיות מצויה בשינוי בעמדותיהם של חרדים כלפי האקדמיה לאחר כניסתם בשעריה. סקר שנעשה ב-2013 במכינה החרדית באוניברסיטה העברית מצא כי בעוד ש-9% מהסטודנטים בתחילת השנה הביעו עניין בהמשך לימודים באוניברסיטה, 85% מהסטודנטים בסוף השנה הביעו בכך עניין – היפוך מוחלט של ההעדפות. זאת, הגם שלאוניברסיטה העברית אין מסלול לימודים מופרד.

⁹⁷ רגב, לעיל ה"ש 1, שם, מתאר כיצד רוב הסטודנטים החרדים במכללות החרדיות החדשות התקבלו ללא תעודת בגרות וציון פסיכומטרי, ובמקרים רבים גם ללא מכינה אקדמית; שיעור הסטודנטים החרדים שהתקבלו בצורה זו עלה בין השנים 2000 ל-2014 פי שניים, מ-26% ל-53%, עקב מדיניות ההנגשה של המל"ג. תנאי הקבלה במוסדות האם (המעורבים מגדרית) לא הונמכו בתקופה זו, ולכן הם לא היוו חלופה מקבילה מבחינת הסטודנטית החרדים.

שיקולים מרכזיים בהרבה, הקשורים ליכולת כלכלית ופרנסה ולאפשרות לשלב משפחה ולימודים, בהחלטה החרדית האם ללמוד לימודים אקדמיים.⁹⁸

ממצאים אלה משתקפים גם משיעור הסטודנטים הלומדים לימודים אקדמיים ביחס לפוטנציאל הקיים בחברה החרדית כיום. לו הייתה ההפרדה המגדרית ה-מרכיב ה-מרכזי בשיקולי הסטודנטים הפוטנציאליים, היינו מצפים לראות שיעור משמעותי בהרבה של סטודנטיות וסטודנטים חרדים במוסדות הנפרדים.⁹⁹ זאת נוכח העובדה שההפרדה המגדרית הינה עובדה קיימת עוד משנת 2012 ואף קודם לכן ומתאפשרת באופן מלא במגוון של חוגים. למעשה, ההפרדה המגדרית היא הגורם היחיד מכלל הגורמים הרלוונטיים לקבלת ההחלטה עבור הסטודנט/ית החרדית/ת שמתקיים כיום במלואו במגוון תוכניות לימוד ומוסדות. על אף האמור, הביקוש ללימודים גבוהים בחברה החרדית אינו עומד ביעדים שנקבעו לו על-ידי המל"ג והוא עדיין נמוך ביחס לפוטנציאל הקיים בשכבות הגיל הרלוונטיות בחברה החרדית. במקובץ, הנתונים השונים מעוררים את השאלה האם מדיניות המל"ג ביחס לחרדים באקדמיה מסוגלת להגשים את מטרותיה ומאתגרים את המל"ג לבחינה מחודשת של השאלה האם הפגיעה בשוויון שגורת מדיניות זו (לשיטת מל"ג עצמה) ניתנת להצדקה. כמובן, גם בתהליך זה יהיה צורך באיסוף נתונים אמפיריים מפורטים, שיוכלו לסייע באיתור פתרונות קונקרטיים שיוכלו למתן את הקשיים הניצבים בפני סטודנטים חרדים ולהרחיב את האפשרויות העומדות בפניהם באקדמיה. יש לקוות כי בחינה מחודשת זו תתבצע באופן טוב מקודמתה.

הנתונים האמפיריים מעוררים שאלה נוספת, כללית יותר וחשובה במיוחד, והיא כיצד יש להתייחס לטיעונים נורמטיביים המועלים ביחס לקבוצות תרבותיות שונות (למשל, הקבוצה החרדית). זאת מכיוון שהסקרים מלמדים כי קיים פער ניכר בין מה שגורמים שונים טוענים **בשם** הציבור החרדי, ובין השיקולים המובעים בפועל על ידי הציבור החרדי. הנתונים האמפיריים מעלים כי הציבור החרדי אינו מונוליטי ואינו מאופיין בדעה אחת בסוגיות שעל הפרק; שיקולי הפרדה מגדרית אינם מרכזיים ורווחים כפי שנטען, והתמיכה בהם משתנה באופן משמעותי בין מישורי הפרדה שונים. פער זה בין הטענות המושמעות ביחס לחרדים ובין עמדותיהם בפועל נוגע לסוגיות רבות בתפר בין החברה החרדית לישראלית ולתהליכי השינוי והגיוון העוברים על החברה החרדית בשנים האחרונות. מחקרים שנערכו בשנים האחרונות, בין היתר בנושאים הקשורים להשכלה וחינוך, מראים תהליכים מואצים של התגוונות ופתיחות בחברה החרדית. כך, שי קציר ולטם פרי-חזן מנתחים את ההקמה של זרם חדש בחינוך הממלכתי: חינוך ממלכתי-חרדי, שזוכה להצלחה משמעותית וביקוש הולך וגובר.¹⁰⁰ מחקר אחר שביצעתי לאחרונה העלה כי לימודי ליבה בחברה החרדית נתפסים בה בעת כאיום אפשרי וכנכס חשוב. שני ניסויים בקבלת החלטות שנערכו במסגרת המחקר, שהתמקדו בהורים חרדים ממגוון זרמים, קהילות, ורמות שמרנות (עם 426 משתתפים בשה"כ) הראו כי למעלה ממחצית מההורים מעוניינים בלימודי ליבה (מתמטיקה, עברית, ואף אנגלית) וכי תמיכת הזרם השמרני בלימודי ליבה עולה באופן משמעותי כאשר רכיב האיום מופחת באמצעות אזכור מפורש

⁹⁸ לכך ייתכן וניתן להוסיף שיקולים נוספים, שלא נבדקו בסקר זה, כמו קיומה של מסגרת תומכת, מנגנוני חונכות, לימודים כלליים בחינוך היסודי והתיכוני, מכינות קדם-אקדמיות, וכיוצא בזה.

⁹⁹ מלאך, רגב וכהנר, לעיל ה"ש 30, מציינים שהגידול במספר החרדים הלומדים בהשכלה גבוהה עומד על 75% מהיעד שהוגדר, שהוא שיעור גידול בפועל של 83% (לעומת יעד של 140%), או 100% אם נכללים גם חרדים הלומדים במוסדות כלליים או באוניברסיטה הפתוחה. מחקר זה אינו כולל ניתוח של קצב הגידול לעומת השנים שקדמו לתוכנית הרב-שנתית. ראו שם, ס' 2.1.1 וסיכום בעמ' 22. בהודעה מעדכנת שהגישה מל"ג לבג"ץ ב-10.1.2019, נכתב כי "קצב הגידול במספר הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה, אינו הולם את יעדי המל"ג לשילוב חרדים... בעוד שבתוכניות אחרות של הנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסיות ששיעור השתתפותן נמוך, המל"ג קרובה להשגת יעדיה, הרי שלא כך הוא בתוכנית לשילוב חרדים." (פסקאות 9-10 להודעה).

¹⁰⁰ Shai Katzir and Lotem Perry-Hazan, *Legitimizing public schooling and innovative education policies in strict religious communities: the story of the new Haredi public education stream in Israel*, J. EDU. POL'Y (2018). בנוסף, ראו כהנר (2018), מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12.

שלימודי הליבה מתלווים ללימודי הקודש.¹⁰¹ מחקרים אלה מסייעים להסביר את קיומן של מאות פניות של הורים חרדים למשרד החינוך בשנים האחרונות, בבקשה לייסוד מסגרות חינוכיות חרדיות המלמדות לימודי ליבה.¹⁰² עם זאת, נראה שהמדיניות הממשלתית ביחס לחברה החרדית מוסיפה לתת משקל יתר לעמדות שמרניות, אינה נותנת מענה לגיוון החרדי, ובעיקר אינה עומדת בקצב תהליכי הפתיחות המאפיינים את החברה החרדית בשנים האחרונות באופן מוגבר.

הפער בין הנורמה הנחזית ובין העמדות בפועל עשוי להיות בעל השלכות דרמטיות. בחברות שמרניות, הפער בין התפיסה החברתית של העמדה הרווחת בסוגיה מסוימת והעמדות בהן אנשים מחזיקים בפועל נוטה להיות גדול במיוחד, מאחר ופעמים רבות קיימת מראית עין של קונצנזוס חברתי המעלה משמעותית את המחיר של פעולה בניגוד לנורמה הנחזית.¹⁰³ מבחינת חרדים רבים, ישנה עלות גבוהה להתבטאות פומבית הגורסת שהפרדה בין המינים באקדמיה אינה נצרכת, או נצרכת באופן מצומצם בהרבה מהמצב הנוכחי. לעומת זאת, בשל מראית העין של תמיכה רחבה בהפרדה (אותה מתחזקת, בין היתר, המל"ג עצמה) ישנה עלות נמוכה להתבטא בעד ההפרדה.¹⁰⁴ לכן, אין זה מפליא שסקרים אנונימיים ששואלים על ההפרדה באופן ניטרלי מעלים תשובות שונות מאלה שמקובל להניח או באות לידי ביטוי בשיח הציבורי. מחקר שנערך לאחרונה על ידי הכלכלנים Burszty, Gonzalez, and Yanagizawa-Drott מראה באופן מאלף את ההשלכות הרחבות של תופעה זו. במחקרם, שנערך בערב הסעודית השמרנית, הראו החוקרים כי גברים צעירים נשואים תומכים באופן פרטי בעבודת נשים מחוץ לבית, אולם סבורים כי מרבית הגברים האחרים במצבם אינם תומכים בעבודת נשים. החוקרים ערכו ניסוי, שבו "תיקנו" את התפיסה השגויה בדבר העמדות הרווחות בחברה (הנורמה החברתית הנחזית) באמצעות חשיפה רנדומלית של חלק מהגברים לשיעורי התמיכה האמיתיים בעבודת נשים. צעד זה הגביר באופן משמעותי את נכונות הגברים שנחשפו לעמדות הרווחות בפועל לתת לנשותיהם לעבוד מחוץ לבית, ובדיקה שנערכה מספר חודשים לאחר הניסוי מצאה שהתערבות זו השפיעה משמעותית על הנשים של אותם גברים, שהגישו מועמדות והתראיינו למשרות בשיעורים גבוהים יותר מנשותיהם של גברים שתפיסתם ביחס לעמדות הרווחות בחברה לא תוקנה.¹⁰⁵

יש לשאול אם כן, עד כמה מדיניות המל"ג הנוכחית ביחס להפרדה מגדרית באקדמיה נותנת ביטוי לנורמות חברתיות אמיתיות או מדומות, ועד כמה הנתונים העדכניים אודות מקומם הקטן באופן יחסי של שיקולים מגדריים במערך השיקולים החרדי—אלה שנאספו במחקר הנוכחי—יכולים, כשלעצמם, להשפיע על עמדותיהם והתנהגותם של סטודנטים חרדים בכוח ובפועל. החשש המרכזי הוא שהמל"ג וגורמים ממשלתיים נוספים מקבעים במדיניותם נורמות ותפיסות חברתיות מדומות, שבפועל אין לגביהן קונצנזוס אלא שונות רבה, ובכך משנים תהליכים קבוצתיים פנימיים. דוגמה קרובה לכך היא ההפרדה המגדרית

Netta Barak-Corren, *The framing of law in conflicts of norms: Evidence from the core curriculum conflict*, ¹⁰¹ under review.

¹⁰² מנדי גרוזמן, "הורים חרדים לבנט: רוצים מוסדות חינוך עם ליבה" **מקור ראשון** (26.7.2016), זמין בקישור: <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/11/ART2/804/222.html> (נצפה לאחרונה בתאריך 9.8.2018); אור קשתי "מאות חרדים מבקשים לימודי ליבה לילדיהם - ולא מקבלים מענה" **הארץ** (01.06.2018), זמין בקישור: <https://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.6137323> (נצפה לאחרונה בתאריך 01.06.2018).

¹⁰³ על כך ראו בכלליות בעבודתו המשפיעה של Timur Kuran, *Private Truths, Public Lies* (1995).
¹⁰⁴ בעניין זה ניתן ללמוד מפרשת ההפרדה המגדרית באוטובוסים, והתגובות שעוררה בציבור החרדי בעת שאומצה לראשונה כמדיניות רשמית של משרד התחבורה, בשיתוף אגד. כפי שמפרטת נויה רימלט, הועדה שהתכנסה לדון בעניין קיבלה התנגדויות רבות להפרדה, אולם "רובם המוחלט של הפונים שהזדהו כחרדים שהתנגדו להסדר, לא היו מעוניינים להופיע בפני הועדה וביקשו לשמור על עילום שם". במקביל, מצדדי ההפרדה הופיעו בגלוי בפני הועדה. רימלט מפנה גם לניתוחו של פרופ' מנחם פרידמן את תופעת ההפרדה כהקצנה המשקפת מיעוט קטן ומיליטנטי, שרוב הציבור החרדי אינו מעז להתנגד לה שכן ההפרדה מוצגת כחובה הלכתית. נויה רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" **משפטים** מב 773, 809 (2012) (להלן: רימלט).

Leonardo Burszty, Alessandra L. González, and David Yanagizawa-Drott, *Misperceived Social Norms: Female Labor Force Participation in Saudi Arabia*, NBER WORKING PAPER NO. 24736 (June 2018)

בתחבורה הציבורית. כפי שמראה פרופ' נויה רימלט, עד סוף שנות התשעים הציבור החרדי עשה שימוש נרחב בתחבורה ציבורית רגילה, ללא כל הפרדה, בהיקף של פי 6 ויותר מהציבור החילוני.¹⁰⁶ גורמים עלומים שהציגו עצמם כנציגי המגזר פנו למשרד התחבורה וטענו כי ללא הפרדה מגדרית באוטובוסים הציבור החרדי יפנה לפתרונות הסעה פרטיים. על אף טענות אלה, יוזמות מקומיות להפרדה נתקלו בהתנגדות בקרב הציבור החרדי. בבית"ר עילית, עשרות תושבים חתמו על עצומה נגד כפיית ההפרדה בידי קיצוניים וקבלו על אלימות והשפלה¹⁰⁷ ובבני ברק הניסיון להסבת שני קווים ל"מהדרין" כשל.¹⁰⁸ אולם חברות התחבורה הציבורית, אגד ודן, נענו לגורמים שהציגו עצמם כמייצגי החרדים והצטרפו ללחץ על משרד התחבורה. האחרון התיר בשנת 1997 להפעיל קווי מהדרין באופן ניסיוני, מה שסלל את הדרך להרחבתם ומיסודם בשנים הבאות.¹⁰⁹ גם אלפי המתנגדים שפנו למשרד התחבורה בעילום שם מחשש שיבולע להם, מחקרי עומק שהראו על התנגדות להפרדה, ועדויות מהשטח על התנגדות חרדית להפרדה ועל כפייתה בידי משמרות צניעות, לא סייעו לשנות את המדיניות האמורה.¹¹⁰ משרד התחבורה לא נתן למתנגדים החרדים משקל בהחלטתו ובית המשפט העליון העלים אותם מפסק דינו.¹¹¹ בסופו של דבר, לאחר שקווי התחבורה הרגילים בריכוזי האוכלוסייה החרדים הוחלפו לחלוטין בקווי מהדרין וניתנה יד חופשית לקיצוניים לאכוף את הישיבה הנפרדת, נוצרה מציאות שבה הציבור החרדי נוסע בתחבורה ציבורית מופרדת, הגם שרובו המוחלט לא ראה צורך בכך זמן קצר קודם לכן, ועל אף שחלקו התנגד להפרדה באופן ניכר. משרד התחבורה ובית המשפט העליון—לא רצונו הוולונטרי של מרבית החרדים—הם אלה שיצרו את ההפרדה וקיבעו אותה בתחבורה הציבורית. לקחיו של מקרה זה מהדהדים למקרה הנוכחי. ערב החלטה בעתירה התלויה ועומדת בפני בג"ץ בסוגיית ההפרדה המגדרית באקדמיה, ובשעה שהחלטות ביחס לקידום חרדים באקדמיה מתקבלות חדשות לבקרים, כלל מקבלי החלטות הרלוונטיים נדרשים להחליף את סימני הקריאה המאפיינים את השיח ביחס לנורמות הפנימיות בקבוצה החרדית בסימני שאלה, ולהקדיש מחשבה עמוקה **למתודולוגיה** של בירור הנורמה השוררת בקרב הקבוצה, **ולהשלכות** של קיום מגוון עמדות נורמטיביות, לצד דינמיות בעמדות אלה, על המדיניות הממשלתית. מחקרי המשך וודאי יעסקו בבירור סוגיה זו, ויש לקוות כי המליג ויתר מקבלי ההחלטות ירתמו באופן רציני ויסודי למשימה חשובה זו, בראש פתוח ובנפש חפצה.

¹⁰⁶ רימלט, לעיל ה"ש 104, 787.

¹⁰⁷ שם, 788-789.

¹⁰⁸ שם, 796.

¹⁰⁹ שם, 790.

¹¹⁰ שם, 795, 796, 809.

¹¹¹ שם, 811-812. רימלט מבקרת נחרצות את תמונת המציאות שצוירה בפרשת רגן, לפיה ההפרדה היא צורך חרדי כן וברור, בהתעלם מהמורכבות הנוצרת כתוצאה מכך שחרדים רבים אינם מעוניינים בה ואף מתנגדים אליה.

נספח א: השוואה בין מדגם סקר המל"ג והמדגם הנוכחי

1. גודל המדגם

גודל המדגם בשני המחקרים כמעט זהה. אמנם, בפתח הדברים דו"ח המל"ג מצהיר כי למחקר גויסו 980 משתתפים, אבל מאחר שחלק ניכר מהמשתתפים בסקר שערך לא נשאלו את כל השאלות, האנליזות המרכזיות מכילות מספר נבדקים נמוך בהרבה, 537 לפי הדיווח במחקר. המדגם הנוכחי גדול במעט, ועומד על 568 משיבים.

2. שיטת הדגימה

ההבדל המרכזי בין המדגמים הוא שיטת הדגימה: בעוד שמחקר מל"ג נערך על ידי חברת דיאלוג באמצעות סקר טלפוני, באמצעות שיחות לקווים ניחים בבתים (כפי הנראה); המחקר לא מדווח אודות כך בבירור; כמו כן לא מדווח האם הוצע תשלום כלשהו לנבדקים), המחקר הנוכחי נערך על ידי חברת מדגם באמצעות פאנל אינטרנטי של משיבים חרדים העונים לסקרים מגוונים תמורת תשלום. כבר בפתח הדברים חשוב לציין כי בניגוד למדגם שנאסף עבור המל"ג, המדגם הנוכחי אינו מתיימר להיות מדגם מייצג, וזאת מכמה טעמים. ראשית, אין כיום ידע ברור וחד-משמעי אודות כלל התנאים הדרושים ליצירת מדגם מייצג של החברה החרדית, להוציא גיל, מין ואזור מגורים (גם דו"ח המל"ג מכיר בכך שנתונים חשובים לבניית מדגם חרדי מייצג, כגון גודלם היחסי של תתי קבוצות בחברה החרדית, אינם ידועים כיום; למעשה, אין כיום מסגרת דגימה המאפשרת בניית מדגם מייצג לחברה החרדית¹¹²). שנית, וחשוב יותר, המדגם הנוכחי בוצע על גבי רשת האינטרנט, ונהוג לסבור שהחברה החרדית אינה מיוצגת באופן מלא במדיה זו. יחד עם זאת, כפי שאראה מיד, ישנן מספר סיבות לסבור שהמדגם הנוכחי הינו מדגם רלוונטי ביותר לבחינת שאלת המחקר, גם אם אינו מייצג באופן מלא את החברה החרדית.

לבסוף, ולצד האמור לעיל, יש לציין כי למדגם הנוכחי ישנם גם יתרונות על פני מדגם המל"ג, בכמה היבטים חשובים: ראשית, כפי שצוין בה"ש 60, שיעור הנשירה מהמחקר הנוכחי הינו מצומצם יותר מזה שדווח בסקר מל"ג (82.3% מול 67%). שנית, שיעור ההיענות הראשוני במחקר הנוכחי הינו טוב מזה שכלל הנראה אפיין את מדגם מל"ג. במחקר הנוכחי, שיעור ההיענות מסך ניסיונות האיסוף (הזמנות שנשלחו למשיבים חרדים בפאנל חברת "מדגם") עמד על 21.2%¹¹³ ושיעור ההיענות מסך ההזמנות שנפתחו עמד על 55.5%¹¹⁴. שיעור זה גבוה מזה שדווח על-ידי Enos and Gidron במחקרם משנת 2016 (16.9%)¹¹⁵ ומשיעור

¹¹² מלחי, לעיל ה"ש 3, 13 ("למיטב ידיעתי, אין בנמצא קבצי נתונים מינהליים או סדרות נתונים מדגמיות סדירות ומהימנות אשר על בסיסן ניתן לקבוע את התפלגות ההשתייכות לזרמים חרדיים שונים") ו-14: "אין בנמצא הגדרה אחת מוסכמת וברורה לשאלה "מיהו חרדי"?... בשונה מקבוצות אוכלוסייה אחרות בישראל ובכלל, שלהן מאפיינים דתיים, אתניים וגיאוגרפיים ברורים, הרי שההשתייכות לחברה החרדית איננה תכונה מולדת אלא נובעת מהשתייכות המושתת על בחירה...".

¹¹³ בניכוי הנושרים (125 נשאלים), שיעור התשובות המלאות מסך ההזמנות שנשלחו הוא 18.4%. אף שיעור זה גבוה מהמקובל.

¹¹⁴ 4380 הזמנות נשלחו לנשאלים חרדים דרך הדוא"ל (יש לציין כי ההזמנות הנשלחות הינן כלליות ואינן כוללות מידע אודות נושא הסקר אלא רק אודות מספר השאלות, משך הזמן והתגמול הכספי); 1696 מהודעות הדוא"ל נפתחו (ייתכן שהיתר ההזמנות הגיעו לכתובות לא תקינות, לתיבת דואר הזבל, נמחקו על אתר, וכיוצא בזה); 929 נשאלים (55% מאלה שפתחו את ההזמנה) נכנסו לסקר על מנת להשתתף בו ו-237 מתוכם התחילו או ביקשו להשתתף בסקר לאחר תום האיסוף ולכן תשובותיהם לא נאספו. יוער כי חישובים אלה מחמירים למדי, מאחר ובניגוד לאיסוף טלפוני או מדלת לדלת, המתנהלים באופן טורי—הסוקרים מגייסים נבדק אחר נבדק עד לסיום המכסה המתוכננת—בפאנל אינטרנטי הגיוס מתנהל באופן רוחבי, קרי ההזמנות נשלחות מראש למספר משתתפים העולה על הדרוש והאפשרות להשתתף בסקר פתוחה לפרק זמן מוגבל, עד סיום המכסה. לפיכך, בניגוד לגיוס טלפוני/ישי, בו כל סירוב נושא משמעות, בגיוס אינטרנטי, העדר מענה להזמנה בדוא"ל אינו משמיע בהכרח סירוב. מעבר לאפשרות שחלק מההזמנות הגיעו לתיבת דואר זבל או לכתובות דוא"ל לא תקינות, ייתכן שנבדקים שראו את הדוא"ל בשלב מאוחר כלל לא ניסו להיכנס לסקר, מאחר שהניחו שהזמן למענה חלף ותשובתם לא תיאסף. לצד זאת, בהחלט ניתן לצפות ששיעור ההיענות בסקרים בפאנל יהיה גבוה יותר מסקרים טלפוניים, משום שהאוכלוסייה הכלולה בפאנל מעוניינת באופן עקרוני לענות על סקרים.

¹¹⁵ מחקרם של אנוס וגדרון נערך במתכונת איסוף מדלת לדלת, פנים אל פנים, והציע תשלום כספי גבוה יחסית תמורת ההשתתפות (מינימום 20 ש"ח ובממוצע 42.6 ש"ח; ראו ה"ש 49, appendix online, בעמ' 6). יוער כי תשלום כשלעצמו אינו מבטיח שיעור השתתפות גבוה, מאחר שגורמים רבים ומשתנים משפיעים על היענות נבדקים, כולל זמן פנוי, עיסוקים

המענה השכיח לסקרים, העומד על 16%. שיעור זה אף גבוה משיעור המענה הממוצע המדווח על ידי מכון המחקר "סקר כהלכה", שקם לאחרונה במטרה להתמחות בדגימת החברה החרדית.¹¹⁶ בכל מקרה, שיעור המענה לסקר הנוכחי גבוה משמעותית מהשיעור של 3.7-5.9% שמסרה חברת דיאלוג, שאספה את הנתונים לסקר המל"ג, ביחס למחקרי עמדות שביצעה בחברה החרדית (וזאת לאחר שנשאלה על שיעור ההיענות לסקר המל"ג).¹¹⁷

ביחס לסוגיה המשמעותית ביותר – השלכות הדגימה באינטרנט על המדגם – אחלק את הדיון לשני מישורים: מישור היציגות ומישור המהימנות של התשובות הנאספות במדגם.

יציגות הדגימה

ביחס ליציגות הדגימה האינטרנטית ביחס לזו הטלפונית, נתון חשוב ראשון הוא שרוב החרדים כיום עושים שימוש באינטרנט.¹¹⁸ למעשה, החברה החרדית מתאפיינת בקצב שינוי מהיר ביותר בהיקף החשיפה והשימוש לאינטרנט, יותר מכל פלח אחר בחברה הישראלית.¹¹⁹ נתוני סקר המל"ג, שאמורים להוות מדגם מייצג של החברה החרדית נכון לסוף שנת 2016, מעלים כי 66% מהנשאלים החרדים עושים שימוש כלשהו – בעבודה, בלימודים, או בבית – באינטרנט.¹²⁰ לכך יש להוסיף את העובדה כי בעולם המודרני חשיבותם של טלפונים ניידים ירדה משמעותית ושכחותם של טלפונים ניידים ומחשבים עלתה משמעותית. משקי בית רבים בארץ ובעולם כבר אינם מחזיקים טלפון נייד, ומרבית האוכלוסייה מתקשרת כיום באמצעות טלפונים ניידים ומחשבים (גם בחברה החרדית הטלפונים הניידים והמחשבים נפוצים בהרבה).¹²¹ נוכח שינויים אלה, נהוג לסבור שסקרים טלפוניים לקווים ניידים מועדים כיום לבעיית יציגות ניכרת, גם אם מסוג שונה מזה של דגימה אינטרנטית. נוכח כך, בשנים האחרונות נערכו בעולם מספר מחקרים שנועדו להשוות את שיטות הדגימה השונות. אחד המחקרים מצא כי שיעורי המענה בסקרים אינטרנטיים גבוהים יותר מסקרים טלפוניים, אך שיעורי השלמת הסקר בכללותו היו נמוכים יותר. הדמוגרפיה של המשיבים

אחרים, תשומת לב, שעת משלוח הסקר, חופשה, וכיוצא בזה, ובמקרה של סקר אינטרנטי – גם הגעת ההודעה לתיבת הזבל, איכות החיבור האינטרנטי, וכיוצא בזה.

¹¹⁶ ראו באתר 'סקר כהלכה', תחת לשונית "ייחודיות" ("בעוד שאחרים מדווחים על מענה של 1 מתוך 10-8 נסקרים מקרב המגזר, בסקר כהלכה הממוצע קרוב הרבה יותר לסטטיסטיקה הנכונה כאשר 1 מתוך 6 נשאלים מוכן לענות על סקר"; 1 מתוך 6 הינו שיעור מענה של 16.67%). זמין בקישור: <http://www.seker-k.co.il/plus/>.

¹¹⁷ התכתבות מיום 22 לאפריל 2018 עם נציגת חברת דיאלוג (שמורה אצל המחברת). יוער כי בנוסף לשיעור ההיענות האמור חישובי על סמך הנתונים שנמסרו לי מ"דיאלוג" גם שיעור היענות "מיטיבי", שאינו מביא בחשבון שיחות שלא נענו, קו תפוס, קו לא תקין, פקס, או קו עסקי. אולם גם לאחר ניכוי שיחות אלה מבסיס הפניה, שיעור התשובות המדווח בנתוני דיאלוג עומד על 10.1%. בכל מקרה יש לזכור כי נתונים אלה מהווים אומדן מקורב לשיעורי ההיענות לסקר המל"ג, מאחר והנתונים המלאים לא סופקו במחקר המל"ג.

¹¹⁸ יש לציין שכל הנדרש על מנת להשתתף בסקר "מדגם" הוא כתובת דוא"ל וגישה כלשהי לאינטרנט. ניתן למלא את הסקרים מהבית, מהנייד או ממקום העבודה.

¹¹⁹ לפי השנתון החרדי, מאז 2008 חלה קפיצה בשימוש במחשב ובאינטרנט, וזו עולה באופן מתמיד במספר אחוזים בשנה. בשנת 2008-9 היקף השימוש באינטרנט בחברה החרדית הוערך ב-28%, ב-2010-11 ב-38%, וב-2015-2016 היקף השימוש עמד על 43% מבני ובנות החברה החרדית, 47% אצל נשים ו-39% אצל גברים (שנתון 2017, 47), ובסקר מל"ג, המבוסס על נתונים שנאספו בשלהי שנת 2016, הנתון עמד על 66% מהנשאלים בקירוב. יוער כי מלחי מדווח על שיעור משתמשים נמוך יותר, 57%, אולם ניתוח הנתונים הגולמיים מעלה נתון שונה. ייתכן שהנתונים המדווחים על ידי מלחי הינם לאחר שקלול שהוריד את משקל משתמשי האינטרנט בנתוני הסקר. מכל מקום, קו המגמה המסתמן מציע שבשנת 2018, בה נאספו הנתונים למחקר הנוכחי, שיעור המשתמשים הוסיף לעלות ועמד על כ-74%.

¹²⁰ שם, שם. נתונים נוספים, שנאספו על-ידי חברת "מחקר כהלכה" (כיום "סקר כהלכה") בשנת 2017, מציעים כי שיעורי החשיפה לאינטרנט בחברה החרדית גבוהים יותר. במדגם שכבות של 411 משיבים שאספה החברה, נמצא כי הרוב המכריע של המגזר החרדי נחשף לאינטרנט ורק כ-13% לא נחשפו אליו מעולם. בין היתר, 56% נחשפים לאינטרנט לעיתים קרובות או קרובות מאוד, ועוד 17% בתדירות בינונית (מידי פעם). דרור אסנת "אז כמה חרדים גולשים באינטרנט? סקר של 'מחקר כהלכה' חושף את הנתונים" **פשוט** (08/02/2017), זמין בקישור: <https://pashkevil.co.il/29718>.

¹²¹ ראו מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12, 33 ("בתחום הטכנולוגיה והתקשורת ניכרת חדירה מסיבית של אמצעי תקשורת מודרניים, ובראשם המחשב הביתי, הטלפונים הסלולריים ורשת האינטרנט, לתוך מרחבי החברה החרדית... בבתי חרדים רבים המחשב וההתחברות דרכו לרשת האינטרנט הם כבר חלק בלתי נפרד מהווי החיים". לפי כהנר (2018), לעיל ה"ש 12, 100% מהחרדים עושים כיום שימוש בטלפון נייד לסוגיו (כאשר הסוגים הנפוצים ביותר הינם טלפונים "כשרים", חלקם הקטן חכמים). לקריאה נוספת ראו: H. Campbell "Texting the Faith: Religious Users and Cell Phone Culture" *THE CELL PHONE READER: ESSAYS IN SOCIAL TRANSFORMATION* 139 (A. Kavoori & N. Archeaux Eds., New York, 2006).

נוטה להיות דומה.¹²² במחקר הנוכחי, כאמור, שיעור המענה ושיעור השלמת הסקר היו שניהם גבוהים יותר מהמדגם הטלפוני של מל"ג, והדמוגרפיה—כפי שניתן לראות בהמשך, אכן דומה מאוד.

שנית, ניתוח נתוני סקר מל"ג מעלה כי אין קשר בין שימוש באינטרנט ובין מצב משפחתי (רווק/נשוי, יש/אין ילדים), חרדיות מגיל צעיר (גדל/לא גדל כחרדי), ומגדר (גבר/אישה). במילים אחרות, דגימה אינטרנטית אינה צפויה להטות את המדגם באף אחד מהמישורים האמורים. בנוסף, כל הזרמים החרדיים המרכזיים שיוצגו בסקר מל"ג (ספרדי, ליטאי, חסידי) היו מיוצגים בכל קטגוריות השימוש באינטרנט בשיעורים דומים. החשש היחיד שמעלים נתוני סקר מל"ג ביחס לדגימת הציבור החרדי באינטרנט הוא תת ייצוג של הפלג החסידי, וזאת מאחר ש-45% מהחסידיים בסקר מל"ג הצהירו כי אינם משתמשים באינטרנט כלל (לעומת 31% ו-34% ספרדים וליטאים, בהתאמה). יחד עם זאת, חשש זה נסתר מנתוני הסקר הנוכחי, בו ייצוג הזרם החסידי בדגימה (32.6%) היה גדול יותר מייצוג זרם זה בסקר מל"ג (27%). מהמקובץ עולה כי החשש מהטיית התוצאות כתוצאה מדגימה אינטרנטית של החברה החרדית אינו נתמך בממצאים האמפיריים, הן נוכח ההיקף הנרחב של המשתמשים באינטרנט בחברה החרדית כיום, הן נוכח העדר קשר בין שימוש באינטרנט לבין המדדים הדמוגרפיים המקובלים בנתוני סקר המל"ג.

לנתונים הכלליים בדבר יציגות המדגם האינטרנטי יש להוסיף את ההקשר הספציפי של שאלת המחקר, העוסקת בדפוסי העניין בלימודים אקדמיים. שאלות מחקר שונות משליכות לא אחת על מאפייני המדגם, מסיבות ברורות (כפי שאין טעם ללמוד על דפוסי הביקוש לבתי אבות בקרב מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה, כך אין טעם ללמוד על דפוסי הביקוש ללימודים אקדמיים בקרב מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה). בהקשר הנוכחי, מחקרים קודמים מעידים כי שימוש באינטרנט ועניין בלימודים אקדמיים נמצאים במתאם הדדי, שכן מי שבחר להסתגר מהעולם הכללי במידה כזו שאינו עושה כל שימוש באינטרנט, אינו נוטה לבחור בחבישת ספסלי האקדמיה (שאף מחייבת כיום שימוש באינטרנט כחלק שוטף מהלימודים).¹²³ ואכן, נתוני סקר מל"ג מראים מתאם מובהק ומשמעותי בין עניין בלימודים באקדמיה ובין שימוש באינטרנט ($\text{pearson's } r = .34, p < .0001$), כאשר 63% ממי שהצהירו באותו סקר כי אינם משתמשים באינטרנט גם לא גילו עניין בלימודים אקדמיים (54% כלל לא ו-9% במידה מועטה). דרך אחרת להסתכל בנתונים היא מהצד השני של המתאם: 70% ממי שאינו מגלה כל עניין בלימודים אקדמיים גם אינו משתמש כלל באינטרנט. לכך יש להוסיף כי דפוסי השימוש באינטרנט של נשאלי מדגם המל"ג שלמדו לתואר אקדמי (407 נשאלים, רובם המוחלט בוגרי תואר ראשון) הראו מגמה מובהקת אף יותר: רק 16% מהחרדים האקדמאים הצהירו כי אינם עושים כל שימוש באינטרנט. מהמקובץ עולה כי מדגם אינטרנטי הינו רלוונטי ביותר לבחינת השאלה הקונקרטיה שעל הפרק, העוסקת בשיקולייהם של בני ובנות החברה החרדית המגלים עניין בלימודים אקדמיים.

לצד האמור לעיל, וכמשנה זהירות, ערכתי בדיקה נוספת שהתמקדה בפלח מדגם המל"ג שהצהיר על העדר שימוש מוחלט באינטרנט ולצד זאת על עניין בינוני או רב בלימודים אקדמיים. בסך הכל, מדובר ב-98 משיבים, 40 גברים ו-58 נשים (המהווים 10% מהמדגם המלא שנאסף עבור המל"ג). בחינה מדוקדקת של תשובותיהם של נבדקים אלה בדבר הגורמים המשפיעים על החלטתם לפנות ללימודים אקדמיים העלתה כי קבוצה זו דירגה את הגורמים הכלכליים-תעסוקתיים כחשובים יותר מדירוגם במדגם הכללי (ראו לוח 1; למשל, כ-78% דירגו את שיפור השכר כגורם חשוב עבורם לעומת 57% מהמדגם הכללי; הבדלים דומים נרשמו ביחס להשתלבות בעבודה, התקדמות בעבודה, חשש מאי מציאת עבודה ועלויות שכר הלימוד).

Scott Fricker, Mirta Galestic, Roger Tourangeau, Ting Yan, An Experimental Comparison of Web and Telephone Surveys, *Public Opinion Quarterly*, 69(3) 370, 2015.

¹²³ לעיל הי"ש 62 והדיון שם.

בנוסף, קבוצה זו דירגה את החשש מהתנגדות חברים או מכרים בקהילה כגורם חשוב יותר מדירוגו במדגם הכללי (30.7% מול 20%) וכן את הרצון לשפר את מעמדם החברתי (41% מול 29%). יחד עם זאת, שיעור המדרגים את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כגורם חשוב היה דומה (53% מול 49%). יתר על כן, שיעור המדרגים את החשש לפגיעה באורח החיים החרדי כאחד משני הגורמים המרכזיים ביותר המשפיעים על ההחלטה אם לפנות אם לאו ללימודים אקדמיים היה קטן כמעט בחצי מזה של המדגם הכללי – 8.2% מול 15.3%, לפי שיטת החישוב של דו"ח המלי"ג (שמיצעה את מספר המשיבים שבחרו בגורם בעדיפות ראשונה ושניה), או 16.3% מול 27.4% לפי חישוב אחר המשקלל את חשיבות הגורם לפי סך המשיבים שבחרו בו בעדיפות ראשונה או שניה. בחינה זו מעלה כי אין תימוכין אמפיריים לחשש כי העדרה של קבוצת הלא משתמשים באינטרנט מהמדגם הנוכחי יטה באופן משמעותי את התוצאות. מדובר בקבוצה קטנה מאוד באופן יחסי, שהגורמים המרכזיים המנחים אותה הם כלכליים ומעמדיים בעיקרם, והחשש לפגיעה באורח החיים החרדי מרכזי עברה פחות מעבור יתר פלחי החברה.

לוח 1. מאפייני הנשאלים שהביעו עניין בלימודים אקדמיים ואינם עושים כל שימוש באינטרנט (N=98):

	כלל המדגם		פלח המתעניינים באקדמיה ללא שימוש באינטרנט			
	גורם משפיע במידה רבה	אחד משני הגורמים המרכזיים ביותר	במידה נמוכה (1-4)	במידה בינונית (5)	גורם שמשפיע במידה רבה (6 ומעלה)	אחד משני הגורמים המרכזיים ביותר
שיפור להשתלבות בעבודה	49.7%	6.2%	16.5%	12.2%	71.3%	6.6%
שיפור השכר	56.8%	17.1%	11.2%	11.2%	77.6%	18.4%
התקדמות ופיתוח קריירה	46.3%	5.4%	27.6%	9.2%	63.2%	5.1%
שיפור במעמד חברתי	29.4%	2%	48.9%	10.2%	40.9%	2%
עניין בתחום הלימוד והרחבת אופקים	50.5%	6.6%	20.3%	14.3%	65.4%	6.1%
קושי בשל תקופת לימודים ארוכה	58.9%	8.1%	32.7%	12.2%	55.1%	11.7%
עלויות שכר הלימוד	61.6%	9.6%	16.3%	9.2%	74.5%	13.3%
ידע חסר במתמטיקה ואנגלית	38.3%	2.2%	31.5%	19.4%	49.1%	2%
חשש מאי מציאת עבודה לאחר הלימודים	41.7%	4.6%	29.6%	16.3%	54.1%	3.1%
חשש מהתנגדות חברים או מכרים בקהילה	19.6%	1.4%	63.2%	6.1%	30.7%	0%
חשש לפגיעה באורח החיים החרדי	49.3%	15.3%	37.8%	9.2%	53%	8.2%
חשש לפגיעה בלימודי קודש (גברים = 40)	59%	7.5%	20.0%	12.5%	67.5%	3.1%
קושי לשלב בין לימודים ומשפחה (נשים = 58)	34.2%	9.6%	55.3%	14.3%	30.4%	7.6%

מהימנות הדגימה

מהימנות התשובות הנאספות בדגימה אינטרנטית אף היא סוגיה חשובה. מחקר עדכני שנערך במכון Pew האמריקאי, מכון מחקר מוערך המתמחה בענייני דת, מדינה ופוליטיקה, השווה דגימה אינטרנטית וטלפונית באמצעות ניסוי מבוקר שבו אותם סקרים בדיוק הועברו, באותה נקודת זמן, בטלפון או באינטרנט. מחקר זה העריך כי קיים פער בין תשובות בטלפון ובאינטרנט העומד על 5% לערך על פני מרבית השאלות (טווח המקביל לטעות הדגימה השכיחה בסקרים טלפוניים רבים; פירושו שאם בסקר טלפוני

התוצאה בשאלה מסוימת היא 75%, בסקר אינטרנטי תוצאה זו עבור אותה שאלה תעמוד על 70% או 80%). יחד עם זאת, בשאלות מסוימות, הנוגעות לסוגיות אישיות ופוליטיות רגישות, נמצאו הבדלים משמעותיים יותר. נבדקים טלפונים השיבו כי הם מאושרים יותר בחייהם ועם משפחתם מאשר נבדקים באינטרנט; נבדקים טלפונים גם נטו להסכים יותר עם האמירה שיש "הרבה הפליה כנגד להט"ב / שחורים" מאשר נבדקים באינטרנט; ולהיות פחות ביקורתיים כלפי פוליטיקאים מכהנים מאשר נבדקים באינטרנט. נתונים אלה מעלים חשד כי אפקט ריצוי החוקר (demand effect) חזק יותר בסקרים טלפוניים, בהם יש מראיין אנושי, וכי התשובות לסקרים אלה עשויות להיות פחות מהימנות.¹²⁴ בסוגיה הנוכחית—מחקר חרדים אודות הפרדה באקדמיה—ניתן לשער שקיימת אינטראקציה מורכבת בין הגורם האנושי ובין הנשאלים החרדים. החברה החרדית חשדנית מאוד כלפי מחקרים הנעשים אודותיה ונשאלים חרדים עשויים להגיב ב"ציפוף שורות" במענה לסקר העוסק בסוגיות רגישות מבחינה חרדית. לנשאלים בסקר מל"ג נאמר, בתחילת הראיון, כי "בימים אלו עורכת המועצה להשכלה גבוהה סקר שמטרתו לסייע לחרדים המעוניינים להשתלב באקדמיה. השתתפותך תסייע בגיבוש תוכניות המתאימות למגזר החרדי." דברים אלה עשויים היו להעצים את נטיית הנשאלים להשיב לשאלות שנשאלו את העמדה הנחזית של ה"מגזר" ולא את עמדתם הם. ממילא, יש להניח שככל שהשאלה "מוליכה" את הנשאלים באופן ברור יותר לכיוון מסוים, שנחזה כרצוי עבור החוקר, וכאשר כיוון זה מתלכד עם העמדה החרדית ה"רשמית", אפקט רציית החוקר יהפוך למשמעותי אף יותר. נתונים אלה מתקיימים בסקר בו עסקינו, כפי שראינו מעלה, נוכח הניסוח הבעייתי של השאלות המרכזיות.

ליתרונותיהם של סקרים אינטרנטיים באיסוף תשובות מדויקות בנושאים רגישים נודעת חשיבות רבה בסוגיה הנוכחית. יחד עם זאת, כפי שצינתי ישנם גם חששות לגבי דגימה אינטרנטית בהקשר החרדי. למען הזהירות, התוצאות של הסקר הנוכחי הוצגו לצד שקלול מחמיר שהעניק משקל גדול במיוחד לנשאלים שאינם בעלי גישה קבועה לאינטרנט, קרי נבדקים שהעידו על כך שאין בבעלותם מכשיר הקולט אינטרנט. בנוסף לכך, בוצעה הערכה על סמך נתוני מדגם המל"ג של גודלו של פלח האוכלוסייה שאינו עושה כל שימוש באינטרנט אך מגלה עניין בלימודים אקדמיים, והוערכה בהתאם השפעתו האפשרית על הממצאים. לצד בדיקות והערכות מחמירות אלה, חשוב לציין את החשיבות של עריכת מחקרים נוספים בסוגיה זו, באמצעות מגוון של כלים וצורות דגימה.¹²⁵

3. מאפייניו הדמוגרפיים של המדגם

השוואה בין המדגם הנוכחי ומדגם המל"ג מלמדת שבאופן כללי, שני המדגמים דומים מאוד זה לזה מבחינה דמוגרפית. כאמור מעלה, בסקר השתתפו 568 משיבים (48% גברים ו-52% נשים); שיעורים אלה זהים בקירוב לאלה של סקר מל"ג, אשר הגדירו עצמם כחרדים. גיל המשיבים נע בין 18-66, כאשר קבוצת הגיל הגדולה ביותר הינה 25-34 (53% מהמדגם; עוד על גיל בהמשך). הרוב המוחלט של משיבי הסקר הנוכחי נשואים (80%, נתון זהה בקירוב לנתוני הלמ"ס העומדים על 82%; בסקר מל"ג, 85%). לכ-69% אחוזים מהמשיבים יש ילדים (בסקר מל"ג, 73%). נתונים אלה עולים בקנה אחד עם השונות המשמעותית ביחס לנישואים וילודה בין החברה החרדית והחברה הכללית.

¹²⁴ Scott Keeter et al., *From Telephone to the Web: The Challenge of Interview Effects in Public Opinion Polls*, PEW RESEARCH INSTITUTE, available at http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/12/2015/05/2015-05-13_mode-study_REPORT.pdf

¹²⁵ כך, יהיה מעניין להשוות מחקרים על גבי האינטרנט עם מחקרים טלפוניים לקווים ניידיים, ובפרט מחקרים עם טלפנים חרדים שישוחחו עם הנשאלים "בשפה חרדית". מחד גיסא יכולים להיות לסקרים כאלה יתרונות בהבהרת השאלות ובקיום שיחה "פנימית" ואינטימית. מאידך גיסא, בנושאי שיחה רגישים, נשאלים חרדים עשויים להשיב תשובות שמרניות יותר מאלה המאפיינות אותם באמת, בין מפאת אי נעימות מול הטלפן החרדי ובין מפאת החשש כי מה שיאמרו ישמש נגדם, לו תדלוף השיחה. נוכח העובדה שמוסדות מרכזיים בחברה החרדית—כולל מוסדות חינוך ושדכנים—עוסקים באיסוף מידע מפורט אודות שמרנות, צניעות, וכיוצא בזה—חשש זה עשוי להיות משמעותי.

אין בנמצא כיום נתונים חד-משמעיים לגבי התפלגות תתי הקבוצות בחברה החרדית (הלמ"ס אינה עוקבת אחר נתון זה). הסקר הנוכחי כלל אוכלוסיות משמעותיות מכל הזרמים המרכזיים בחברה החרדית: הזרם הליטאי (39.2%), הזרם החסידי (32.6%) והזרם הספרדי (20.2%). יתר המשיבים הגדירו עצמם כבעלי תשובה או תחת קטגוריית "אחר". התפלגות זו דומה לזו שנמצאה בסקר מל"ג, הגם שהמדגם הנוכחי כולל שיעורים מעט גדולים יותר של חסידים (32.6% מול 27%) וליטאים (39% מול 34%), ושיעור נמוך יותר של ספרדים (21% מול 26%). יש לציין שאין בנמצא נתונים עקביים על החלוקה לעדות בחברה החרדית ושכיח לאתר תנודות של 5-10% בגדלי הקבוצות בין המדגמים השונים. למשל, ניתוח שביצעו כהנר ומלאך לסקר שחרית מ-2013 העלה התפלגות של 37% ליטאים, 28% חסידים, ו-23% ספרדים.¹²⁶ סקר עדכני של כהנר מ-2018 מצא התפלגות של 33% ליטאים, 35% חסידים, ו-28% ספרדים.¹²⁷ רגב מעריך, על בסיס נתוני הלמ"ס, שנכון ל-2014 ההתפלגות עומדת על 29% ליטאים, כ-30% חסידים ועוד 6% חסידי חב"ד, 23% ספרדים, ו-12.4% בני עדות המזרח שהתחנכו במוסדות ליטאיים.¹²⁸

גם הנתונים הנוספים שנאספו במחקר מעידים על כך שהמדגם הנוכחי הינו חרדי במובהק.¹²⁹ 80% מהגברים העידו כי הם לומדים תורה מידי יום ו-87% פוקדים את בית הכנסת לפחות פעמיים ביום.¹³⁰ 77.4% מהמדגם הצביעו למפלגות חרדיות בבחירות האחרונות לכנסת.¹³¹ מבחינת שימוש בנייד, 50% מהמשתתפים במחקר הנוכחי משתמשים בטלפון סלולארי "מאושר" (הקטגוריה המחמירה ביותר בציבור החרדי), 6.5% במכשיר "לא מאושר", 12% בסמארטפון מאושר, 31% בסמארטפון רגיל, והיתר לא עושים כל שימוש בנייד.

מבחינת המאפיינים החינוכיים של המדגם, 95% מהגברים למדו בחינוך חרדי בגילאי יסודי, 87% למדו בישיבה קטנה בגילאי תיכון, ו-91% למדו בישיבה גדולה לאחר התיכון. 79% מהנשים למדו בחינוך חרדי (בית יעקב) בגילאי יסודי, 90.5% למדו בבית יעקב/סמינר בגילאי תיכון, ו-68% למדו בסמינר או מכון חרדי להכשרה מקצועית לאחר התיכון (ההפרשים בין הנשים והגברים ביחס ללימודים על תיכונים נובעים, כפי הנראה, מהשיעור הגבוה של נשים – 27% - שהמשיכו ללימודים אקדמיים בקמפוס חרדי).

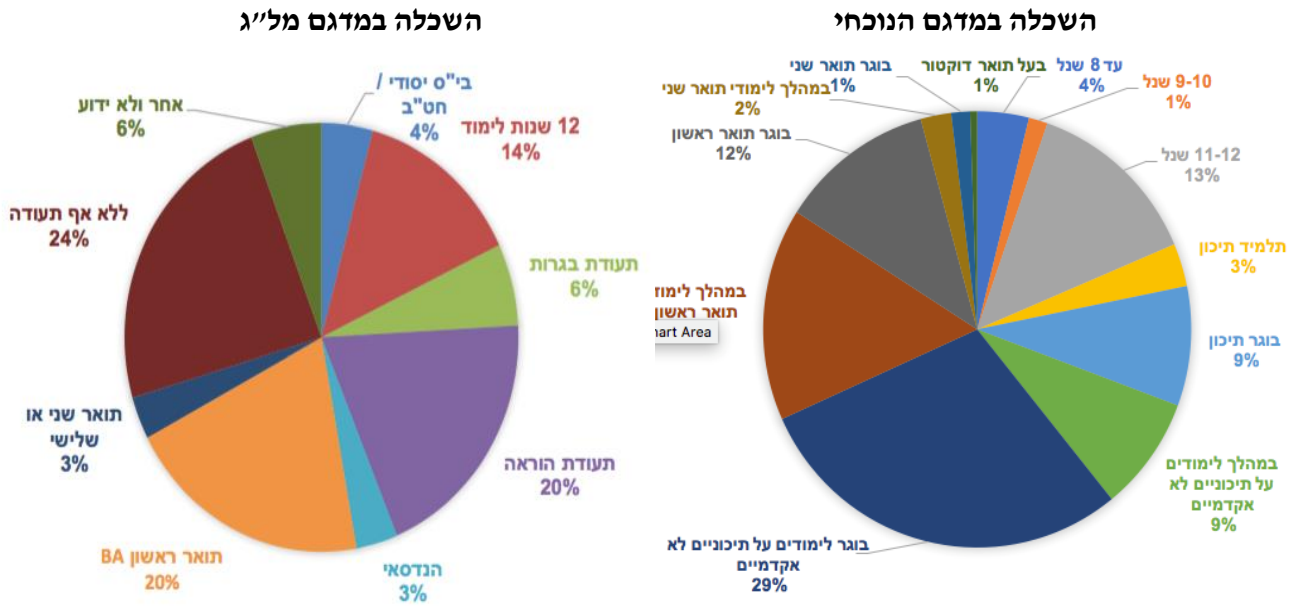
מבחינה אקדמית, ניתן לראות מההשוואה מטה כי המדגמים דומים ככלל ומגוונים מאוד, הגם שהשאלות בדבר השכלה אקדמית לא היו זהות במאפייניהן, ככל הנראה בשל הבדלים בשאלות המשמשות את מכוני הסקרים השונים. כ-4% מהמשיבים בשני המדגמים היו בעלי השכלה יסודית בלבד, כ-14% היו בעלי 12 שנות לימוד, ובין 6-9% החזיקו בתעודת בגרות. במדגם הנוכחי, כ-38% מהמדגם היו בוגרי לימודים על תיכונים לא אקדמיים או בעיצומם של לימודים כאלה. המקבילה בסקר מל"ג היא ככל הנראה שילוב המשיבים בעלי תעודת הוראה (20%) וללא כל תעודה (24%). 23% ממשיבי סקר מל"ג החזיקו בתואר אקדמי, מול 16% מהמשיבים למחקר הנוכחי ו-16% נוספים שהיו במהלך תואר ראשון (שיעור הנמוך במקצת משיעור החרדים הלומדים לתואר אקדמי לפי נתוני השנתון החרדי, העומד על 20%). בסך הכל, 61 גברים ו-118 נשים במחקר הנוכחי היו במהלך או לאחר לימודים אקדמיים.

¹²⁶ מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12.

¹²⁷ כהנר (2018), לעיל ה"ש 12.

¹²⁸ איתן רגב דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית 5 (דצמבר 2017).
¹²⁹ השאלות הדמוגרפיות-סוציולוגיות של המחקר לקוחות משאלון שפיתחתי לפני מספר שנים בהתבסס על קבוצת מיקוד ומחקרי פיילוט במכללה החרדית, ונמצא כיום בשימוש נרחב בקהילת המחקר הפסיכולוגית בארץ, החוקרת את החברה החרדית.

¹³⁰ יצויין כי סקר מל"ג לא שאל אודות אדיקות דתית ודפוסי הצבעה בבחירות כך שאין נתונים מקבילים להשוואה בהיבט זה. נתונים אלה לא היוו חלק משאלון המחקר וסופקו על-ידי חברת הסקרים. 18.3% מהמדגם הצביע לשי"ס, 49% ליהדות התורה, ו-10% ליחד העם איתנו. 8.1% לא הצביעו בבחירות, 4.9% סומנו כצעיר מידי/מסרב לענות, 2.5% הצביעו לליכוד ו-1.9% הצביעו לבית היהודי. יתר המפלגות קיבלו שברי אחוזים.

4. גיל

ההבדל המרכזי של המדגם הנוכחי ביחס למדגם המל"ג הינו שהמדגם הנוכחי הינו צעיר יותר (ראו לוח 2) ומכיל ייצוג יתר של הקטגוריות הצעירות – 18-35 – ביחס לקטגוריה הבינונית-מבוגרת (44-35). כפי שכותב מלחי במחקר המל"ג, לימודים אקדמיים רלוונטיים בעיקר לשכבות הגיל הצעירות בחברה החרדית, מה שהוביל אותו למקד את הדגימה באוכלוסייה עד גיל 45.¹³² המחקר הכמותי המקיף ביותר שנערך אודות מאפייני הסטודנטים החרדים באקדמיה נערך על-ידי רגב, שמצא כי בניגוד לדעה הרווחת, "גיל הכניסה של חרדים ללימודים אקדמיים אינו שונה באופן משמעותי מגיל הכניסה במגזרים אחרים" ועומד במוצע על 22.6 שנה בקרב נשים ו-25 בקרב גברים.¹³³ מכאן עולה כי המדגם הנוכחי, שכלל ייצוג משמעותי במיוחד של שכבת הגיל הצעירה, מתאים מאוד לבחינת שאלת המחקר.¹³⁴ יחד עם זאת, לשם הזהירות ונוכח ההבדלים בייצוג קבוצות הגיל השונות בין המחקרים ובהשוואה לנתוני הלמ"ס, בוצע שקלול של הנתונים לפי נתוני הלמ"ס לשנת 2016. ההבדלים בין המדגמים ומשקולות הגיל שנבחרו לצורך השקלול מוצגים בלוח הבא. שקלול נתוני המדגם דווח בפרק הממצאים וכאמור לא הוביל להבדלים משמעותיים בממצאים.

¹³² מלחי, לעיל ה"ש 3, עמ' 13.

¹³³ רגב, לעיל ה"ש 2, 213.

¹³⁴ סוגיה מעניינת היא מידת השמרנות של הצעירים החרדים. מחקרים שבוצעו בשנים האחרונות מצאו שבחלק מהסוגיות הצעירים החרדים פתוחים יותר ובחלק מהסוגיות הם שמרנים יותר. כך, מלאך וכהנר (2017), לעיל ה"ש 12, 42, מצאו שצעירים בני 18-24 תומכים יותר מהאוכלוסייה הכללית ב"לימודים תורניים וכלליים באותו היקף", קוראים יותר ספרות חילונית, מאזינים יותר למוזיקה לא דתית, נכונים יותר לעבוד במקום עבודה מעורב, ורבים יותר מהם בעלי גישה ישירה לאינטרנט ללא סינון. מנגד, לפי כהנר (2018), שם, דווקא בני 35 ומעלה מגלים פתיחות גדולה יותר בשורה של סוגיות חברתיות. כהנר קושרת פתיחות זו ליציבות גדולה יותר בחיים האישיים (חלק מהנשאלים כבר חיתן חלק מילדיו, חלקה כבר יצא מהעולם הישיבתי לעבודה, וכיוצא בזה).

לוח 2: השוואה בין גילאי הנבדקים במחקר ברק-קורן ומחקר מל"ג לעומת נתוני הלמ"ס

קבוצת גיל	ייצוג ב- % במחקר ברק-קורן	ייצוג ב- % במחקר מל"ג	נתוני למ"ס ב- % לשנת 2015 (לפיהם השקלול במחקר)	נתוני למ"ס ב- % לשנת 2016 (לפיהם השקלול במחקר ברק-קורן)
18-24	27.1	23.3	21.3	28.5
25-34	53	41.3	32.5	29.6
35-44	14.6	28	21.9	19.7
45-66	5.4	7.5	24.2	22.2
סה"כ	100%	100%	100%	100%

5. שימוש באינטרנט

סקר מל"ג בחן את דפוסי השימוש באינטרנט באמצעות השאלה הבאה: האם ובאיזה אופן אתה משתמש באינטרנט? התשובות כללו "לא משתמש כלל", "משתמש במקום העבודה או במסגרת לימודים", "משתמש במחשב הביתי דרך ספק אינטרנט כשר", "משתמש במחשב ביתי דרך ספק אינטרנט רגיל". המחקר הנוכחי לא כלל שאלה מקבילה לזו של סקר מל"ג אלא שתי שאלות אחרות, האחת בנוגע לעצם השימוש באינטרנט והשנייה בנוגע למאפייני הגלישה באינטרנט. השקלול שביצעתי התמקד בשאלה הראשונה, מאחר שזו הראתה דמיון רב יותר לשאלת סקר המל"ג ("האם יש ברשותך מכשיר הקולט אינטרנט; מחשב, אייפד, טאבלט, וכדומה?" וכללה את האפשרויות הבאות: "לא", "יש, עם סינון תחת כשרות רבנית", "יש, עם סינון מהחברה", "כן"). מאחר ולא ניתן היה לחלץ את המשקולות לשאלה מסקר מל"ג, חילצתי את המשקולות משני מחקרים אמפיריים קודמים שערכתי על החברה החרדית, שבוצעו באמצעות שאלוני נייר שחולקו בריכוזי אוכלוסין ועבודה חרדיים, ולא באמצעות האינטרנט.¹³⁵ מחקרים אלה כללו שיעורים גבוהים יותר של משתתפים שהצהירו על העדר שימוש באינטרנט, גבוהים אף יותר משיעורי הלא משתמשים בסקר מל"ג (45-48% לא משתמשים, לעומת 34% בסקר מל"ג ו-14.4% בסקר הנוכחי). לפיכך, בחירה בשקלול זה אכפה הנחה מחמירה על הסקר הנוכחי והביאה להפחתה משמעותית של משקלם של משתמשי האינטרנט בממצאים, ולהעלאה משמעותית של משקלם של מי שאינם משתמשי אינטרנט. השקלול בוצע לפי ממוצע מחקרים קודמים 1 ו-2.

לוח 3: השוואה בין שיעור המשתמשים באינטרנט במחקר הנוכחי, מחקרי עבר, ומחקר מל"ג (ב- %)

	מדגם נוכחי	מדגם 2 קודם	מדגם 1 קודם	מדגם מל"ג (בהתבסס על קובץ הנתונים הגולמיים; הדו"ח מדווח על נתונים שונים, משום מה)
אינו בעלים של מכשיר הקולט אינטרנט	14.4	45.1	48	34.3 לא משתמשים
משתמש תחת סינון רבני	26.2	9	9.4	17.4 גולשים בבית דרך ספק כשר (לא הבחנה בין סוגי כשרות, סינון רבני או סינון מהחברה)
משתמש תחת סינון חברה	14.2	9	8.8	38 גולשים בעבודה/לימודים
משתמש (לא סינון)	45.2	36.9	33.9	7 גולשים בבית דרך ספק רגיל

¹³⁵ מחקרים אלה מדווחים ב-Barak-Corren, לעיל ה"ש 101, כניסויים 1 ו-2, בהתאמה.

נספח ב': ניתוח חוזר של ממצאים מרכזיים של סקר המל"ג

על מנת להשלים את התמונה במספר פרמטרים, ביצעתי ניתוחים חוזרים של קובץ הנתונים של סקר המל"ג, שהתקבל מהמל"ג לאחר בקשה שהוגשה לפי חוק חופש המידע. בראשית הדברים יש לציין כי קובץ הנתונים הועבר בפורמט קשה לפענוח; הוא מכיל יותר שאלות, לכאורה, מאלה שנשאלו לפי קובץ השאלון של הסקר ומספור השאלות אינו תואם את זה שמופיע בקובץ השאלון; התשובות לחלק מהשאלות פוצלו לאורך מספר עמודות, ללא היגיון ברור; ונראה שבחלק מהשאלות חלה טעות בהזנת התשובות. דוגמה אחת היא שאלה 14 ("מהי הסיבה העיקרית לכך שאת/ה מעוניינת/ללמוד במסגרת אקדמית נפרדת?"). שאלה זו אפשרה מענה על אחת מכמה תשובות שהוצעו לנבדקים, או מתן תשובה חופשית ("אחר, פרט/י"). משום מה השאלה מופיעה בקובץ לא כשאלה 14 אלא כשאלה 155 (כאמור, בלבול מספרי מסוג זה שכיח בקובץ הנתונים), ומשני צידי עמודת הנתונים מופיעות שתי עמודות הנקראות, האחת, q15, והשנייה, open_q155. לכאורה, היינו מצפים שכל תשובות הטקסט החופשי יופיעו בעמודה הנקראת q155_open, אולם בפועל ישנן תשובות חופשיות בשתי העמודות, ולא ברור מדוע והאם ישנו הבדל כלשהו בדרך שאלת השאלה שהצדיק את החלוקה. לכך יש להוסיף כי כל מי שהשיב תשובה חופשית אמור להיות מסומן בשאלה המרכזית (155) כמי שבחר בתשובה "אחר, פרט/י". אולם, מספר המשיבים "אחר, פרט/י" בשאלה המרכזית נמוך משמעותית מהמספר הכולל של התשובות החופשיות ונראה שרק עמודת ה-open מתאימה למספר תשובות ה"אחר". העמודה הנוספת – המכילה יותר תשובות חופשיות – אינה משויכת לאף תשובה בשאלה המרכזית ולא ברור מי הנבדקים שהשיבו לה. בנוסף לכל זאת, ישנה אי התאמה מספרית בין מספר התשובות שהיו אמורות להימצא לשאלה ומספר התשובות המופיעות בקובץ (שהינו גדול יותר). לפי נוסח השאלון, השאלה היתה אמורה להיות מוצגת רק למי שהשיב את שלושת התשובות הראשונות בשאלה הקודמת, מספר העומד על 244 (לפי קובץ הניתוחים שהועבר מהמל"ג לעודד נבון) ו-254 (לפי הקובץ הגולמי שהועבר אלי). עם זאת, מספר התשובות המופיע בעמודה הרלוונטית עומד על 328, מספר גבוה משמעותית. קובץ הנתונים אינו מכיל כל הסבר לפערים וליקויים אלה והמל"ג לא צירפה כל הסבר כזה בנפרד. בהעדר מידע נוסף, אין לדעת ממה הפערים נובעים. "אי סדרים" מסוג זה פשו לצערי בקובץ הנתונים ואין לדעת האם הם מאפיינים גם את קובץ הנתונים המקורי, או קשורים לעיבודים שעבר הקובץ לקראת העברת הנתונים לידי (עיבודים שנועדו לדברי המל"ג להוריד סממנים מזהים מהקובץ, אולם לא היו אמורים להביא לפערים שאותרו). ככלל, מדובר בסימן מטריד שעשוי להשפיע על מהימנות הניתוח, במיוחד כאשר אין הסבר מניח את הדעת לחריגות השונות.

נוכח כך, ערכתי מספר בדיקות מדגמיות לראות האם ניתן לשחזר את הממצאים המרכזיים עליהם מדווח דו"ח המל"ג על הסקר בנתונים שהועברו לידי. אמנם, בדיקות כאלה לא יכולות לקבוע את איכות הנתונים ומהימנות הניתוח ככל שהפגמים שנפלו בקובץ מופיעים גם במקור, אולם מטרתן הייתה לוודא לכל הפחות כי סט הנתונים שהועבר אלי זהה במידה רבה לסט המקורי. לשם כך ניתחתי את התשובות לשאלות 4 (עניין בלימודים אקדמיים), 10 (נכונות ללמידה במסגרות שאינן מותאמות לציבור החרדי) ו-13 (נכונות ללמידה בקמפוס מופרד לחלוטין) וכן את ההצלבה בין שאלות 4 ו-10 ושאלות 4 ו-13 (על מנת לא להעמיס על הנספח מעבר למידה הראויה, רק תוצאות 4 ו-10 מפורטות כאן). בכל שלושת השאלות, אין אחידות בין מספר הנבדקים שדווח בסקר המל"ג או מאוחר יותר לעודד נבון ובין מספר הנבדקים שאותר על ידי בקובץ, ולא ברור מה מקור הסטייה המספרית. יחד עם זאת, בשורה התחתונה התוצאות המדווחות במחקר מל"ג קרובות מאוד לתוצאות הבדיקה החוזרת של הקובץ, על אף התזוזות המספריות האמורות.

שאלה 4: עניין בלימודים אקדמיים – סקר מל"ג מדווח על 537 נבדקים. בקובץ שהועבר לידי ישנם 572 משיבים לשאלה זו. מתוכם, 21 נבדקים לא ענו לשאלה; כפי הנראה, הדו"ח השמיט אותם מהניתוח

כליל. גם אם מורידים את הנבדקים הללו ישנו פער של 14 תשובות בין הנתון שדווח לנתון בקובץ. כפי שניתן לראות בטבלה מטה, פער זה מתפרס טיפין טיפין על כל קטגוריות התשובה. על אף האמור, התוצאות זהות, פחות או יותר, לאלה המדווחות במחקר מל"ג: בניתוח של הנתונים שהועברו אלי, 51% מעוניינים בלימודים אקדמיים במידה בינונית או רבה, 8% במידה מועטה, ו-37% כלל לא מעוניינים.

לוח 4: השוואה בין מידת העניין בלימודים אקדמיים בין נתוני דו"ח המל"ג וקובץ נתונים מל"ג

מידת עניין בלימודים אקדמיים	נתונים מל"ג (משיבים)	נתונים מחקר מל"ג (%)	קובץ נתונים מל"ג (משיבים)	קובץ נתונים מל"ג (%)
לא השיבו	לא מופיע	לא מופיע	21	3.7
כלל לא	200	37.3	212	37.1
במידה מועטה	48	8.9	48	8.4
במידה בינונית	104	19.3	106	18.5
במידה רבה	186	34.6	185	32.3
סה"כ	N=537	100%	N=572	100%

שאלה 10: נכונות ללמוד במסגרות לא מותאמות לציבור החרדי – בקובץ שהועבר לידי ישנם 572

נבדקים; מתוכם, 6 לא ענו על השאלה או שלא הוצגה להם, למרות שהייתה אמורה להיות מוצגת; מחקר מל"ג השמיט אותם מהניתוח כליל. המחקר לא דיווח על מספר המשיבים שענו לשאלה זו, אולם הניתוחים הנוספים שנעשו לבקשת עודד נבון מציינים 558 נבדקים (כולל אלה שלא ענו). גם כאן, מקור הפער אינו ידוע. מבחינת הממצאים עצמם כמעט אין שינוי: 78.3% השיבו "כלל לא" לאפשרות ללמוד לימודים מעורבים (בהשוואה ל-79.1% המדווחים בסקר מל"ג; למעשה, הניתוחים שנערכו עבור נבון בידי הסטטיסטיקאית שניתחה את הסקר במקור מראים כי שיעור המתנגדים דווח כ-79% מאחר שמחקר מל"ג השמיט את הנבדקים שלא ענו לשאלה מהתוצאות).

פערים קלים אלה התבררו גם בבדיקות האחרות. יוער כי בקובץ הנתונים שהועבר לידי יש יותר תצפיות מאלה המדווחות במחקר המל"ג, לא פחות, כך שלא ייתכן שהפער הוא בכך שהורידו מהקובץ תצפיות (למשל, מחשש שיזוהו בניתוח). הסלקציה שנעשתה בנתונים בנתונים של מחקר המל"ג היא אפוא אחרת. סלקציה שאינה גדולה, אך הסיבות לה אינן ברורות.

ניתוחים משלימים של סקר מל"ג

כפי שפורט בהרחבה מעלה, חלקים משמעותיים מסקר מל"ג אינם מהימנים בשל ליקויים בניסוח הסקר. יחד עם זאת, הדבר אינו מאפיין את כל השאלות בסקר. בפרט, מרבית השאלות שקדמו לשאלה 10 נוסחו באופנים ניטרליים יחסית והחשש מהטיית תשובות הנשאלים בשאלות אלה הינו מצומצם (גם אם לא ניתן להפיק מהן את כלל המידע הרצוי), גם מאחר שהן קודמות לשאלה 10 ואינן ממוסגרות לאורה. יחד עם זאת, הניתוח של שאלות אלה בסקר המל"ג הינו בסיסי ולמעשה מתמצה בספירת תשובות בכל שאלה, מבלי לבחון קשרים אפשריים בין השאלות.

אחת השאלות שניתן לבחון באופן מתוחכם יותר הינה בדבר זהות השיקולים המתואמים על פניו באופן ניכר עם רמת העניין בלימודים אקדמיים. אמנם, סקר אינו מכשיר שמאפשר מענה על שאלות סיבתיות ולפיכך הבחינה המתאמית אינה יכולה כשלעצמה לזהות את הסיבות לעניין או העדרו בלימודים אקדמיים. אולם בדרך כלל מתאם הוא אינדיקציה ראשונית טובה לקיומו האפשרי של קשר סיבתי. בחנתי אפוא את המתאם בין מידת העניין בלימודים אקדמיים (שאלה 4 בשאלון המל"ג) ושאלות 5-8, העוסקות בגורמים השונים עליהם נשאלו המשיבים כמסבירים את מידת העניין שלהם בלימודים אקדמיים. אמנם, מחקר המל"ג דיווח את שיעור המשיבים שבחרו בכל גורם, אולם בחינה של המתאם בין התשובות יכולה לספק אינדיקציה האם אכן קיים קשר בין מידת העניין ובין שיקולים שונים.

תוצאות הבחינה המתאמית מעידות כי השיקול בעל המתאם הגבוה ביותר עם עניין בלימודים אקדמיים, בפער עצום מיתר השיקולים, הינו הרצון בהתקדמות בעבודה ופיתוח קריירה ($t=.634, p < .001$). במדעי החברה, מתאם כזה נחשב מתאם חזק מאוד. שיקול שלילי בעוצמה בינונית אצל הגברים הוא חשש לפגיעה בלימודי קודש ($t=-.38, p < .001$). יתר הקורלציות אינן משמעותיות. אמנם יש קורלציה מובהקת בין עניין בלימודים אקדמיים ובין חשש לפגיעה באורח החיים החרדי, אולם זו עומדת על $r = .086$ בלבד ($p=.04$), קורלציה חלשה. קורלציות נוספות מובהקות אולם בעלות גודל זניח הינן עניין בתחום הלימוד וחשש לאיזון עם חיי משפחה (אצל הנשים). נתונים אלה שופכים אור נוסף על המרכזיות של שיקולים פרקטיים בתמונת העניין בלימודים אקדמיים בחברה החרדית.

ניתוח השאלה הפתוחה המסכמת של סקר המל"ג: השאלה האחרונה שנשאלו הנבדקים בסיומו של סקר המל"ג הינה שאלה פתוחה: "לסיכום, מה לדעתך יסייע לחרדים להשתלב במסגרות לימוד אקדמאיות?". מטבע הדברים, תשובות לשאלות פתוחות אינן מאפשרות ניתוח כמותי רגיל וכל ניסיון לקודד אותן באופן כמותי מערב שיקול דעת ופרשנות. בנוסף, מיקום השאלה בסוף הסקר מביא לכך שהתשובות הניתנות לה מושפעות מהשאלות שנשאלו במהלך הסקר, הדרך בה הנבדקים הבינו את הסקר ואת מטרתו, אורך הסקר, עייפות הנבדקים, וכיוצא בזה. ייתכן שמסיבות אלה מחקר המל"ג אינו כולל פרק המנתח את ממצאי השאלה. מכל מקום, הגם ששאלה זו מוגבלת מכל הסיבות האמורות ואינה קרדינלית, לא למחקר המל"ג ולא למחקר הנוכחי, קודדנו את התשובות שניתנו לה לצורך השלמת התמונה. קידוד התשובות התבצע על ידי עוזרת מחקר חרדית, בהנחיה צמודה ובשיטה איטרטיבית, שכללה מספר סבבים של קריאת התשובות, חילוץ תימות, דיון בתימות בצוות המחקר, וגיבוש קטגוריות הקידוד לפי התמונת המרכזיות. לאחר מכן קודדו התשובות בהתאם. טבלה 3 מפרטת את הממצאים, בכפוף למגבלות המובנות בשאלה, שצוינו לעיל.

לוח 5. תימות חוזרות במענה לשאלה הפתוחה: "לסיכום, מה לדעתך יסייע לחרדים להשתלב בהצלחה במסגרות לימוד אקדמאיות?"

תימה	שיעור הנבדקים שאזכרו את התימה מבין כלל הנבדקים במדגם (N=982)	מספר הנבדקים שאזכרו את התימה
התאמה כלכלית (כולל מלגות)	22%	213
תנאי קבלה מקלים	2%	19
אפשרויות להשתלבות בתעסוקה	7.4%	73
לימודי ליבה במוסדות החרדים	2%	20
מרכזי לימוד בריכוזים חרדים	2.5%	25
אורך תואר מותאם לאמהות ואברכים	5%	48
שעות מותאמות	7.2%	71
דעת תורה	9.4%	92
הפרדה מגדרית	26%	257
התחשבות באורח החיים החרדי (כללי)	18%	180
תכנים מותאמים למגזר החרדי מקצועות מותאמים למגזר החרדי	13%	129
אחר	15%	150

70	7%	כלום לא יעזור/התנגדות ללימודי חרדים באקדמיה
<p>הערה: המספרים אינם מסתכמים ל-100% מאחר שחלק מהנבדקים העלו יותר מתימה אחת. 16% מהנבדקים השיבו "לא יודע" או לא השיבו כלל לשאלה.</p>		

כפי שניתן לראות, הנבדקים העלו הצעות מגוונות בתגובה להזמנה הכללית להצביע על דרכים שיסייעו לשילוב חרדים במסגרות אקדמיות, מי ישימה יותר או פחות. פיזור זה ראוי לציון מאחר והוא מספק עדות מסוימת לריבוי ומגוון הדעות הקיימות בחברה החרדית ביחס ללימודים אקדמיים; לא הייתה דרך פעולה שאוזכרה לחיוב או לשלילה על ידי רוב הנבדקים; יתר על כן, אף אחת מדרכי הפעולה לא זכתה לתמיכתם של יותר מרבע בקירוב מהנבדקים. הדברים ראויים לציון בפרט ביחס להפרדה מגדרית, שצוינה על ידי 26% מהנבדקים. ניתן היה לצפות לשיעור אזכור גבוה בהרבה בסיומו של סקר שרוב שאלותיו עסקו בהפרדה מגדרית ואגב כך הטרימו שוב ושוב את חשיבותה לסוגיה הנדונה. כמות נבדקים דומה (כ-22% מהנבדקים) הדגישה תימה שהסקר כמעט לא עסק בה כלל, והיא התאמת הלימודים ליכולות הכלכליות של הסטודנטים החרדים, כולל הורדת שכר לימוד או מתן מלגות. באורח מעניין, מיעוט קטן של הנבדקים הצביע על תמיכת הרבנים כגורם שיכול לסייע (9.4%). בנוסף, מיעוט קטן של הנבדקים הצביעו על הקלת תנאי הכניסה ללימודים אקדמיים או לימוד לימודי ליבה כגורמים חשובים, בניגוד למחקרים המראים כי תנאי קבלה מקלים מהווים גורם מרכזי המאפשר לחרדים להתקבל לאקדמיה, אך מוביל, אגב כך, לשיעור נשירה גבוה בהמשך התואר.¹³⁶

נספח ג': נוסח השאלון בו נעשה שימוש במחקר הנוכחי¹³⁷

נספח ד': נוסח שאלון המל"ג¹³⁸

¹³⁶ רגב (2016), לעיל ה"ש 2.
¹³⁷ נספח ג' זמין לצפיה באתר כתב העת "משפטים": <https://lawjournal.huji.ac.il/article/12/1666>.
¹³⁸ נספח ד' זמין לצפיה באתר כתב העת "משפטים": <https://lawjournal.huji.ac.il/article/12/1665>.